

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Інститут заочного та дистанційного навчання
Кафедра юридичної психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
для здобуття ступеня вищої освіти магістра

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БУЛІНГУ
В КУРСАНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Виконав: здобувач 1_2МПС курсу 1 групи
Спеціальність 053 «Психологія»

Симоненко Наталія Олександрівна

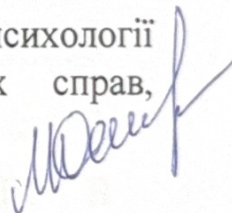
Індивідуальний навчальний план № 24-17МПС

Мобільний телефон: +380931516377

Науковий керівник:

завідувач кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ,
доктор філософії в галузі психології

Буданова Маріанна Олександрівна

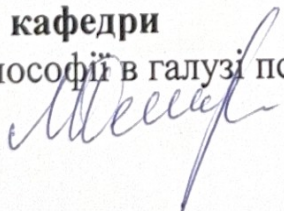

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« 20 » 02 2026 р., протокол № 13

Завідувач кафедри

доктор філософії в галузі психології

Маріанна БУДАНОВА

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. БУЛІНГ У КУРСАНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	8
1.1. Стан наукових досліджень проблеми булінгу в соціально- психологічному аспекті.....	8
1.2. Психологічна та юридична характеристика булінгу в курсантському середовищі.....	16
1.3. Чинники виникнення булінгу серед курсантів.....	24
Висновки до Розділу 1.....	34
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ БУЛІНГУ СЕРЕД КУРСАНТІВ.....	38
2.1. Психологічний портрет жертви та агресора в курсантському середовищі.....	38
2.2. Основні форми булінгу в навчальних закладах зі специфічними умовами навчання.....	50
Висновки до Розділу 2.....	62
РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ТА ПРОТИДІЯ БУЛІНГУ В КУРСАНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	65
3.1. Юридична відповідальність за булінг у закладах зі специфічними умовами навчання.....	65
3.2. Превентивні заходи та роль командирів і викладачів у створенні безпечного середовища.....	74
Висновки до Розділу 3.....	83
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	90
ДОДАТКИ.....	99

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України

ЗУ – закон України

КК України – Кримінальний кодекс України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

ЮНІСЕФ – Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй (*United Nations International Children's Emergency Fund*, нині *United Nations Children's Fund*).

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема булінгу в сучасному освітньому просторі, особливо в закритих соціальних системах, до яких належать заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання набуває дедалі більшої актуальності. Поширення агресивних моделей міжособистісної взаємодії, зниження рівня психологічної культури молоді, трансформація ціннісних орієнтацій та соціальних норм, а також вплив зовнішніх стресових факторів – воєнного стану, невизначеності майбутнього, інформаційної агресії створюють сприятливе середовище для виникнення й поширення явища булінгу серед курсантів.

У курсантському середовищі булінг набуває специфічних форм і проявів, обумовлених ієрархічною структурою взаємовідносин, жорсткою дисципліною, конкуренцією за лідерство та необхідністю безумовного дотримання наказів. На відміну від цивільних студентів, курсанти постійно перебувають у замкненому соціальному просторі, де контроль і тиск з боку старших за званням або статусом осіб можуть бути виправдані зовнішньо дисциплінарними міркуваннями, але фактично маскувати психологічне насильство. Такі обставини створюють передумови для прихованих форм агресії, психологічного приниження, соціальної ізоляції та формування внутрішньогрупових конфліктів, які мають тривалі наслідки для психоемоційного стану особистості.

Завдяки дослідженням низки зарубіжних науковців (Д. Ольвеус, Р. Ковальські, С. Лімбер, Е. Кандель, Н. Віллард, П. Хайнеманн, Д. Лейн, Е. Міллер, Л. Кішлі, В. Петросянц, І. Бердишев, І. Кон, А. Стрельбицька, Є. Файнштейн) та вітчизняних фахівців (І. Лубенець, І. Закалюк, Т. Миронюк, А. Запорожець, О. Ожійлова, А. Чистякова, О. Кулик та ін.), нині достатньо ґрунтовно вивчено психологічні особливості булінгу, його детермінанти, структурні компоненти та різноманітні форми проявів. Це створює наукову основу для дослідження булінгу саме в курсантському середовищі, дозволяючи

виявляти специфічні закономірності його проявів, взаємозв'язок із психологічним станом особистості та міжособистісними відносинами в навчальному колективі.

Водночас, окрім теоретичної значущості, існує й нагальна практична потреба у глибшому дослідженні цього явища. Це зумовлено необхідністю розроблення ефективних програм психологічної профілактики, реабілітації та розвитку емоційної стійкості, які сприяли б формуванню безпечного, згуртованого та здорового мікроклімату в освітньому середовищі. Такий підхід передбачає інтеграцію принципів гуманістичної психології, теорії соціального навчання та сучасних методик розвитку стресостійкості, що дозволяє поєднувати наукові знання з практичними рішеннями для запобігання булінгу та підтримки позитивного розвитку курсантів.

Мета дослідження полягає у здійсненні теоретичного аналізу та емпіричного вивчення психологічних особливостей булінгу в курсантському середовищі як специфічної форми міжособистісної агресії, що виникає в умовах освітнього процесу закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання таких *завдань*:

~ провести системний аналіз наукових підходів до визначення булінгу як соціально-психологічного феномену та його місця в системі міжособистісних відносин серед курсантів, визначивши ключові характеристики, ознаки та прояви цього явища;

~ дослідити форми та динаміку булінгу в курсантському середовищі, зокрема фізичні, психологічні та соціальні аспекти, а також оцінити його вплив на особистість, взаємовідносини в колективі та психологічний клімат у навчальному закладі;

~ виявити соціально-психологічні, організаційні та освітньо-виховні чинники, які сприяють виникненню та поширенню булінгу серед курсантів, зокрема роль колективної ієрархії, групової взаємодії та навчально-виховних процесів;

~ провести емпіричне дослідження проявів булінгу серед курсантів

закладу вищої освіти, визначити його частоту та форми, а також проаналізувати взаємозв'язок булінгу з рівнем емоційної стабільності, самооцінкою та психологічним станом особистості;

~ оцінити роль командирів та викладачів у створенні безпечного та сприятливого освітнього середовища, дослідити їхній вплив на попередження конфліктів та формування ціннісних орієнтацій курсантів;

~ розробити комплекс превентивних та корекційних заходів, спрямованих на профілактику булінгу, психологічну підтримку постраждалих курсантів та ресоціалізацію правопорушників, із врахуванням специфіки освітнього середовища;

~ підготувати практичні рекомендації щодо інтеграції правових, психолого-педагогічних та соціально-педагогічних механізмів у діяльність закладу вищої освіти для забезпечення безпечного психологічного клімату та формування ефективної системи протидії булінгу в курсантському колективі.

Об'єкт дослідження – булінг як форма міжособистісної агресії в курсантському середовищі закладу вищої освіти.

Предмет дослідження – психологічні особливості булінгу в курсантському середовищі.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що магістерська робота є комплексним дослідженням психологічних особливостей булінгу в курсантському середовищі. Конкретний внесок полягає у формулюванні пропозицій та рекомендацій щодо виявлення специфічних детермінант булінгу, його структурних компонентів та розробленні ефективних заходів профілактики та психокорекції у навчальному колективі, а також розробленні наукових положень, які мають наукову новизну.

Апробація результатів та публікації. Основні положення, висновки та пропозиції, сформульовані в процесі дослідження, оприлюднено на міжнародних, всеукраїнських і відомчих науково-практичних конференціях, а саме: «Актуальні проблеми кримінального права» (м. Київ, 27 листопада 2025

р.); «Психологія особистості фахівця в умовах воєнного стану та поствоєнної реабілітації» (м. Львів, 24 жовтня 2025 р.);

Симоненко Н.О., Буданова М.О. Юридико-психологічні засади відповідальності за булінг у закладах зі специфічними умовами навчання. *Юридична психологія*. № 2(36) 2025. С.95–103.

Методологічна основа дослідження. Використано комплекс теоретичних та емпіричних методів. *Теоретичні методи* включають аналіз і узагальнення психологічної, педагогічної та соціологічної літератури з проблеми булінгу, теоретичне моделювання та систематизацію факторів, що впливають на його прояви серед курсантів. *Емпіричні методи*: методика «Булінг-структура» (Є. Г. Норкіна, адаптація К. О. Гордієнко) для виявлення типів учасників булінгу та інтенсивності агресивних проявів; тест «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка – для оцінки тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності; опитувальник Д. Ольвеуса (адаптація Л. А. Найдьонові) – для визначення рівня булінгу та суб'єктивного сприйняття насильницьких ситуацій у колективі.

Практичне значення здобутих результатів полягає у виявленні специфіки проявів булінгу серед курсантів, визначенні психологічних факторів, що його зумовлюють, а також у розробленні рекомендацій для викладачів, командирів навчальних підрозділів і практичних психологів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна (магістерська) робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновки, список використаних джерел (84 найменування на 9 сторінках) та додатки. Повний обсяг становить 98 сторінок, із них обсяг основного тексту – 89 сторінок.

РОЗДІЛ 1

БУЛІНГ У КУРСАНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Стан наукових досліджень проблеми булінгу в соціально-психологічному аспекті.

Проблема булінгу в сучасному суспільстві є однією з найгостріших соціально-психологічних тем, оскільки вона безпосередньо впливає на формування морально-психологічного клімату в колективах, розвиток особистості та ефективність міжособистісної взаємодії. Особливого значення ця проблема набуває у курсантському середовищі, яке відзначається специфічними умовами соціалізації, суворою ієрархічністю, високими вимогами до дисципліни та підвищеним рівнем психологічного навантаження. Саме в таких умовах можуть виникати ситуації прихованого або відкритого психологічного тиску, систематичного приниження та агресії, що набувають ознак булінгу.

Проблема булінгу є актуальною для всіх країн світу, незалежно від рівня розвитку суспільства чи системи освіти. 1-й четвер листопада визнано Міжнародним днем боротьби з булінгом, що підкреслює глобальність цього явища. Насильство у формі булінгу спостерігається в освітніх інституціях Канади, Японії, Індії, США, Великої Британії та інших держав. Не є винятком і Україна, де прояви цькування в освітньому середовищі, зокрема в закладах із жорсткою ієрархією та дисципліною, таких як військові навчальні заклади, набувають особливих психологічних рис. У зв'язку з цим булінг став предметом багаторічного наукового аналізу як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології [1].

З позиції психології, агресивна поведінка серед молоді, у тому числі серед курсантів, розглядається як соціально обумовлений феномен, який формується

у процесі міжособистісних взаємодій. Юнацька жорстокість часто виникає як результат копіювання моделей поведінки, що панують у певній групі. Усвідомлення неправомірності власних дій не завжди зупиняє агресора: у замкнених або авторитарних колективах (зокрема у військових чи курсантських) агресивність нерідко сприймається як форма самоствердження та засіб здобуття статусу в групі.

Як свідчить історичний аналіз, ставлення до агресії та покарання у вихованні значно змінювалося протягом століть. У первісному суспільстві дитина не сприймалася як повноцінна особистість, а жорстокість щодо неї вважалася природною частиною виховного процесу. Лише в епоху гуманізму (кінець XVII – початок XVIII ст.) почало утверджуватися уявлення про гідність дитини та неприпустимість насильницьких методів виховання.

Подібні підходи зберігалися і в системі освіти. У школах тілесні покарання були звичною практикою, а різки, мотузки чи інші знаряддя дисципліни невід’ємними атрибутами освітнього процесу. Це створювало психологічні передумови для формування булінгової поведінки: учні засвоювали модель, за якою сила та приниження є допустимими засобами контролю та впливу на інших.

Не менш жорстким було виховання у вищих соціальних верствах. У дворянських родинах дітей часто передавали на виховання стороннім особам або в закриті навчальні заклади, де панували сувора дисципліна і каральні методи впливу.

Таким чином, історична еволюція ставлення до виховання демонструє, що психологічні механізми булінгу, такі як домінування, підкорення, прагнення до статусного контролю, мають глибоке соціокультурне коріння. У сучасному курсантському середовищі ці риси набувають специфічного прояву, поєднуючи дисциплінарну субординацію з неформальними формами психологічного тиску.

У XIX столітті почали з’являтися організовані рухи проти насильства над дітьми. Так, у 1884 році в Англії була створена Лондонська група із запобігання

жорстокому поводженню з дітьми. Її представники фіксували численні випадки фізичного, сексуального та психологічного насильства, що засвідчувало масштабність цієї проблеми. Пізніше, під впливом індустріалізації та урбанізації, зросла суспільна увага до сімейного насильства та його наслідків.

Важливим етапом формування міжнародної політики захисту прав дітей стало створення у 1919 році Комітету дитячого благополуччя Ліги Націй, який опікувався сиротами та дітьми, втягнутими у проституцію. У 1923 році Міжнародний союз спасіння дітей розробив *Декларацію прав дитини*, яку схвалила Ліга Націй, а у 1924 році було прийнято Женевську декларацію, що вперше закликала держави забезпечити умови для гармонійного розвитку дитини. Згодом ці ідеї отримали подальше втілення у діяльності ЮНІСЕФ (1945) та *Декларації прав людини (1948)*, де було проголошено право дитини на особливий захист і турботу.

Саме у цей період починає формуватися наукове осмислення явища булінгу (від англ. *Bullying* – залякування, цькування). Під цим терміном розуміють систематичну агресивну поведінку, спрямовану на приниження, домінування або ізоляцію іншої особи, часто із застосуванням фізичного чи психологічного тиску [2].

Проблема булінгу отримала публічний резонанс у другій половині XIX століття, коли британська газета «*The Times*» у 1862 році опублікувала матеріал про солдата, який наклав на себе руки внаслідок систематичного цькування товаришів по службі. Саме цей випадок уперше привернув увагу громадськості до фатальних наслідків групової агресії [3]. Згодом булінг почали вивчати і в шкільному середовищі: перше системне дослідження опублікував К. Д'юкс у 1905 році. Проте лише з 1960-х років XX ст. поняття булінгу набуває наукового статусу завдяки роботам Д. Олвеуса, який заклав методологічні основи його психологічного аналізу.

У сучасній науці виокремлюють кілька напрямів дослідження булінгу:

булінг в освітньому середовищі – Д. Олвеус, К. Д'юкс, К. Салміваллі, Д. Лайнз, Дж. Тейлор, Дж. Кук та ін.;

~ кібербулінг – Р. Ковальські, С. Лімбер, Е. Кандель, Н. Віллард, які досліджували психологічні механізми агресії у віртуальному просторі;

~ мобінг (психологічне цькування на робочому місці) – К. Лоренц, Дж. Лонго, які аналізували групову динаміку і владно-рольові конфлікти у професійному середовищі.

Відповідно, у контексті курсантського середовища булінг можна розглядати як специфічну форму міжособистісної агресії, що розвивається у межах жорстко ієрархічної системи, де конкуренція, дисциплінарний тиск і прагнення до лідерства можуть стимулювати психологічне насильство. Це створює підґрунтя для детального вивчення психологічних механізмів адаптації, рольового домінування та групової конформності, які визначають динаміку булінгових проявів серед курсантів.

За результатами досліджень встановлено, що насильницька поведінка, у тому числі прояви булінгу, може розглядатися як один із перших етапів формування девіантної або протиправної поведінки. Так, 60 % осіб, які в шкільному віці виступали ініціаторами агресії, мали принаймні одну судимість до 24 років, а 35–40 % з них вчинили три або більше тяжких злочинів до досягнення 25-річного віку [4; 5]. Ці дані підтверджують, що толерантне ставлення до насильницьких практик у підлітковому колективі створює підґрунтя для подальших асоціальних проявів у дорослому житті, у тому числі й у курсантському середовищі, де фактори субординації та ієрархії можуть підсилювати ризик виникнення булінгу.

Перші наукові дослідження феномену систематичного цькування належать шведському лікарю П. Хайнеманну, який у 1969 році опублікував статтю, присвячену проблемі насильства серед дітей в освітніх закладах. Його праця започаткувала дискусію у наукових колах і стала поштовхом до подальших досліджень цього соціально-психологічного явища.

У 1970-х роках скандинавські науковці Д. Олвеус, П.-П. Хайнеманн, А. Пікас, Є. Роланд розробили теоретичні засади поняття «булінг», визначивши його як систематичну агресивну поведінку, спрямовану на приниження та

підпорядкування іншої особи [4, с. 328]. Особливу увагу серед науковців заслуговує праця норвезького психолога Д. Ольвеуса, який визначив булінг як умисну, багаторазову агресивну поведінку, що базується на нерівності соціального статусу або фізичної сили. Його багаторічні дослідження в університеті Бергена започаткували перші системні підходи до аналізу насильства в освітньому середовищі.

У 1982 році в межах Бергенського проекту була створена Програма запобігання булінгу Д. Ольвеуса (The Olweus Bullying Prevention Program), що мала на меті формування безпечного освітнього простору шляхом підвищення обізнаності педагогів і вихованців про небезпеку цькування та впровадження підтримки для жертв насильства. У межах цієї програми визначено три ключові ознаки булінгу: наявність наміру заподіяти шкоду, систематичність агресії та дисбаланс сил між агресором і жертвою.

Підхід Д. Ольвеуса знайшов підтримку й у міжнародній науковій спільноті. Так, британський дослідник Т. Хелд трактує булінг як тривале фізичне або психологічне насильство, що здійснюється з усвідомленим наміром принизити або завдати страждання особі, нездатній захистити себе. Національна асоціація шкільних працівників США визначає булінг як повторювану вербальну чи невербальну поведінку, спрямовану на умисне завдання шкоди при наявності дисбалансу влади [6].

У дослідженнях Д. Лейна та Е. Міллера булінг трактується як тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, фізичного або психологічного, з боку однієї чи групи осіб до іншої особи або групи [6, с. 216–220]. Він може мати як відкриті (прямі), так і приховані (опосередковані) форми, що особливо властиво середовищам із жорсткою дисципліною або ієрархічною структурою, зокрема курсантським колективам.

Для булінгу загалом характерні такі ознаки, як прагнення агресора до домінування, приниження жертви, демонстрація влади, що може проявлятися у різних формах:

- ~ фізичні дії (удари, штовхання, побиття, заподіяння тілесних ушкоджень);
- ~ психологічний тиск (залякування, словесні образи, глузування, поширення чуток, ізоляція);
- ~ примус до виконання небажаних дій;
- ~ пошкодження або привласнення майна жертви [7].

Д. Ольвеус також виокремив типові психологічні риси осіб, схильних до булінгу: прагнення до домінування, імпульсивність, низький рівень емпатії, ворожість до авторитетів і бажання самоствердитися через приниження інших [6, с. 151–154].

У контексті курсантського середовища ці характеристики набувають особливого значення, оскільки специфіка навчально-службових відносин, жорстка дисципліна, вікові особливості курсантів та їх психологічна адаптація до колективу можуть як стримувати, так і провокувати прояви булінгу. Відтак, розуміння психологічної природи цькування та механізмів його розвитку є необхідною умовою формування здорового соціально-психологічного клімату у закладах зі специфічними умовами навчання

Серед основних передумов булінгу з боку жертви можна виокремити:

- ~ конкуренцію з уже наявним авторитетом (зумовлену відхиленням від прийнятих у колективі психологічних чи поведінкових норм);
- ~ поведінкові риси, типові для жертви, такі як надмірна м'якість, сором'язливість, невпевненість, жалібність, схильність до ізоляції.

Водночас булінг є однією з форм насильства, що може проявлятися як у фізичному, так і в психологічному вимірі.

Отже, булінг у курсантському середовищі нерідко виникає внаслідок поєднання індивідуальних психологічних особливостей жертви, специфіки групових відносин та наявності елементів насильницької культури. Усвідомлення цих чинників є ключовим для ефективного запобігання та профілактики булінгу в освітньому середовищі.

Проведений аналіз наукових джерел і історико-психологічних аспектів становлення проблеми булінгу дозволяє зробити висновок, що це явище має глибоке соціокультурне, психологічне й ціннісне коріння. Булінг не є новим феноменом, його витoki сягають тих часів, коли агресія, насильство та жорстокість розглядалися як допустимі методи виховання й підтримання дисципліни. Історична еволюція підходів до дитинства та виховання показує, що зміна суспільного ставлення до насильства безпосередньо впливає на поширеність і форми прояву булінгу в різних соціальних групах.

Сучасна наукова думка визначає булінг як систематичну агресивну поведінку, спрямовану на приниження, домінування або соціальну ізоляцію особи. Його основними ознаками є умисність дій, повторюваність агресії та наявність дисбалансу сил між агресором і жертвою. Як засвідчують дослідження Д. Олвеуса, Р. Ковальські, К. Салміваллі та інших, феномен булінгу має складну соціально-психологічну структуру, що поєднує індивідуальні, групові та культурні чинники.

У соціально-психологічному вимірі булінг розглядається як форма девіантної поведінки, зумовлена прагненням до домінування, самоствердження через приниження інших, відсутністю емпатії та порушенням морально-етичних норм взаємодії. Його формування часто пов'язане з відтворенням насильницьких моделей поведінки, засвоєних у дитинстві або в умовах авторитарного середовища. Саме тому булінг нерідко виявляється у системах, де панують жорстка дисципліна, субординація та контроль, зокрема у військових або курсантських колективах.

Курсантське середовище є особливим соціально-психологічним простором, у межах якого поєднуються навчальні, виховні та службові функції. Його специфіка полягає у високих вимогах до дисципліни, наявності чіткої ієрархії, колективного способу життя та підвищеного рівня психоемоційного навантаження. За таких умов ризик виникнення булінгу підсилюється як зовнішніми, так і внутрішніми факторами: конкуренцією за статус,

авторитарним стилем управління, труднощами адаптації, конформізмом, низьким рівнем емоційної культури.

Психологічна структура булінгу включає три взаємопов'язані ролі – агресора, жертви та спостерігача, кожна з яких має свою динаміку і наслідки для розвитку особистості. Агресор часто демонструє імпульсивність, прагнення до контролю та ворожість до авторитетів; жертва характеризується підвищеною тривожністю, невпевненістю, труднощами соціальної інтеграції; спостерігачі ж, залишаючись пасивними, сприяють стабілізації булінгової системи в колективі.

Наукові дані переконливо свідчать, що булінг має не лише безпосередні психологічні наслідки (стрес, депресія, зниження самооцінки), але й віддалені соціально-поведінкові ефекти. Толерантне ставлення до цькування в підлітковому віці підвищує ризик девіантної поведінки в майбутньому, а серед курсантів може призводити до професійної деформації, втрати емпатії та формування авторитарно-агресивного стилю спілкування.

Узагальнення історичних, теоретичних та емпіричних даних дає підстави стверджувати, що булінг у курсантському середовищі є не лише міжособистісним, а й соціально-організаційним явищем, яке відображає недоліки системи комунікації, виховної роботи та управління колективом. Його подолання потребує інтеграції психологічних і педагогічних підходів, спрямованих на формування культури поваги, розвитку емоційного інтелекту, удосконалення системи соціально-психологічного супроводу курсантів.

Таким чином, стан наукової розробленості проблеми булінгу свідчить про багатовимірність цього феномену. Його дослідження в соціально-психологічному аспекті має важливе значення для розуміння механізмів групової динаміки, профілактики насильницьких проявів і створення безпечного освітнього простору, зокрема в умовах закладів зі специфічними умовами навчання.

1.2. ПСИХОЛОГІЧНА ТА ЮРИДИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА БУЛІНГУ В КУРСАНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ.

Булінг у курсантському середовищі є складним багатовимірним явищем, яке поєднує у собі як психологічні, так і правові аспекти. З психологічної точки зору, він розглядається як систематична форма агресивної поведінки, спрямована на приниження, домінування або ізоляцію окремої особи в групі. Така поведінка може мати різні прояви від вербального та емоційного тиску до фізичного чи кіберзнущання і ґрунтується на асиметрії влади між учасниками.

У контексті юридичного підходу булінг визначається як систематичне цькування учасників освітнього процесу, що тягне за собою адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства України (зокрема, стаття 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення). В умовах курсантського колективу це явище має підвищену соціальну небезпеку, оскільки може порушувати службову дисципліну, підривати морально-психологічну стійкість та негативно впливати на формування професійної ідентичності майбутніх правоохоронців.

Таким чином, комплексний аналіз булінгу в курсантському середовищі потребує поєднання психологічного та правового підходів, що дозволяє не лише глибше зрозуміти механізми його виникнення, але й визначити ефективні шляхи профілактики та реагування.

Водночас, слід зазначити, що саме еволюція соціальних відносин і технологічний прогрес істотно вплинули на трансформацію проявів насильницької поведінки. З розвитком цивілізації та появою нових засобів комунікації поняття насильства набуло нових форм і контекстів. У сучасному курсантському середовищі це явище проявляється у формі булінгу, кібербулінгу, мобінгу, секстингу та інших психологічних і інформаційних агресій.

Булінг у курсантських колективах включає систематичні агресивні дії, спрямовані на приниження, домінування або психологічне самоствердження

над окремою особою або групою. Це може проявлятися у фізичних діях (штовхання, удари, побої), психологічному тиску (залякування, погрози, образи), соціальній ізоляції та поширенні пліток [8, с. 50].

Мобінг у навчальному колективі курсантів має колективний характер і полягає у психологічному терорі з боку групи осіб для послаблення авторитету або соціального впливу конкретного курсанта. На відміну від булінгу, мобінг відрізняється системністю та прихованістю проявів, використовуючи плітки, насмішки та образи, не вдаючись до відкритої фізичної агресії [9].

Усі ці явища мають психологічні та юридичні аспекти: вони порушують права курсантів, впливають на їх емоційний та соціальний розвиток, можуть призводити до конфліктів, зниження ефективності навчання та формування девіантної поведінки.

Термін «мобінг» продовжує залишатися актуальним і у сучасному військовому та навчальному середовищі, зокрема серед курсантів. У курсантських колективах мобінг може проявлятися як систематичне психологічне тиснення окремих осіб або груп на менш авторитетних або новоприбулих курсантів з метою підкорення, демонстрації сили або встановлення соціальної ієрархії. Цей вид агресії відзначається високою організованістю і прихованістю проявів, що ускладнює його виявлення і реагування на нього з боку керівництва [9].

Сучасні дослідження підкреслюють, що мобінг у курсантських колективах може бути вертикальним, коли тиск чиниться з боку старших курсантів або керівництва, і горизонтальним, коли цькування відбувається серед однолітків. Існують також змішані форми, коли жертва піддається одночасному тиску з кількох рівнів ієрархії, так званий «сендвіч-мобінг».

Прояви мобінгу у курсантському середовищі включають:

- ~ несправедливу критику та завищені вимоги;
- ~ невиправдані зауваження під час виконання завдань;
- ~ умисну дезінформацію;
- ~ поширення пліток і чуток, глузування та образи;

~ психологічний тиск і соціальну ізоляцію окремих осіб.

Незважаючи на те, що фізична агресія зустрічається рідше, психологічний терор може призводити до серйозних наслідків для психічного стану курсантів, зниження ефективності навчання, формування страху, тривожності та навіть девіантної поведінки у майбутньому.

З появою інформаційних технологій та соціальних мереж, набуло поширення явище кібербулінгу. Воно характеризується систематичним приниженням, залякуванням і поширенням компрометуючої інформації через електронні засоби комунікації (соцмережі, месенджери, електронну пошту, мобільні додатки тощо). Кібербулінг має кілька ключових особливостей:

~ анонімність, яка знижує соціальні бар'єри та підвищує ризик агресивної поведінки;

~ тривалість та повторюваність дій, що дозволяє агресору контролювати ситуацію дистанційно;

~ широкий доступ до жертви, що дозволяє поширювати інформацію миттєво серед великого кола осіб.

Для курсантського середовища кібербулінг та мобінг є особливо небезпечними, адже вони не лише порушують психологічний комфорт та права окремих курсантів, але й підривають дисципліну, довіру у колективі та моральний клімат навчального закладу. У зв'язку з цим, психологічна та юридична характеристика булінгу серед курсантів повинна враховувати комплексний вплив на особистість, колектив та систему підготовки, а також передбачати ефективні механізми профілактики та реагування.

У курсантському середовищі кібербулінг проявляється як складна сукупність різних форм агресивної поведінки в цифровому просторі. Можна виділити вісім типових проявів кібербулінгу, які можна адаптувати для аналізу поведінки серед курсантів:

~ перепалки або флеймінг – це словесні конфлікти у віртуальному середовищі, що супроводжуються взаємними образами, агресивними коментарями та емоційно забарвленими висловлюваннями. У курсантському

середовищі подібні ситуації найчастіше виникають у групових чатах навчальних курсів або в соціальних мережах, коли обговорення швидко переходить у відкриту ворожнечу;

~ повторювані атаки – це систематичне надсилання образливих повідомлень, дзвінків чи спаму через електронні засоби зв'язку, що створює психологічний тиск і перевантажує комунікаційні канали потерпілого;

~ обмовлення або наклеп (denigration) – поширення неправдивої, принизливої або компрометуючої інформації, фотографій чи відеоматеріалів з метою дискредитації окремих курсантів або підриву їхньої репутації;

~ самозванство (impersonation) – несанкціоноване використання особистих облікових записів чи сторінок у соціальних мережах для публікації інформації, яка компрометує власника акаунта;

~ незаконне отримання конфіденційної інформації – це виманювання особистих даних (паролів, фото, листування) та подальше їх розголошення або використання без згоди власника;

~ відчуження (ізоляція) – цілеспрямоване виключення окремих курсантів із групових чатів, спільнот чи команд, що призводить до соціальної ізоляції та почуття відчуженості;

~ кіберпереслідування (cyberstalking) – нав'язливе спостереження за жертвою в інтернет-просторі, збирання інформації, надсилання загроз чи повідомлень, які викликають тривогу, страх або небезпеку;

~ хепіслепінг (happy slapping) – фіксація актів приниження чи насильства на відео з подальшим поширенням у соціальних мережах. Такі дії можуть завдавати потерпілим як психологічної, так і фізичної шкоди [10].

Дослідження показують, що поєднання традиційного булінгу та кібербулінгу серед курсантів значно підвищує ризик серйозних наслідків, включно з емоційним вигоранням та депресією. Важливим фактором у випадках кібербулінгу є те, що жертви часто приховують інформацію від батьків та старших наставників, намагаючись вирішувати проблему самостійно, що підвищує психологічну вразливість.

Вітчизняний психолог І. Лубенець визначає кібербулінг як умисні, опосередковані, систематичні дії курсанта, спрямовані проти іншого курсанта всупереч його волі, із використанням цифрових засобів комунікації, що призводить до приниження, залякування та порушення прав на безпечне навчання і розвиток [11, с. 185].

Важливо зазначити, що кібербулінг не слід плутати з кібермобінгом або кіберцькуванням:

~ кібермобінг – цькування в цифровому середовищі через текстові повідомлення чи коментарі;

~ кіберцькування – тривале завдання шкоди особі через мережу Інтернет (переслідування, поширення чуток, залякування).

Кібербулінг може переходити з онлайн-простору в офлайн або проявлятися одночасно в обох режимах. Наприклад, публічні особи та блогери часто стають жертвами кіберсталкінгу, коли агресори анонімно вистежують їх у мережі та надсилають погрози у всіх доступних каналах комунікації [11, с. 185].

Сучасна практика свідчить, що ефективна протидія грумінгу та секстингу в Інтернеті потребує комплексного підходу, який включає превентивні, освітні та правові заходи. Зокрема, важливе значення має профілактика на рівні навчальних закладів, де курсантів навчають цифровій безпеці, ризикам обміну персональною інформацією та інтимними матеріалами, а також методам захисту від онлайн-шантажу та маніпуляцій.

Важливу роль відіграють батьки та опікуни, яким необхідно підтримувати відкритий діалог з підлітками про небезпеки цифрового простору, пояснювати наслідки секстингу та грумінгу, а також створювати безпечне середовище для обговорення онлайн-подій. При цьому фахівці рекомендують уникати надмірного контролю, який може провокувати підлітків на приховування проблем або небезпечних ситуацій у мережі.

Тролінг як форма кібернасильства та психологічного впливу на користувачів інтернету набуває дедалі більшого значення в сучасній цифровій

культури. Його специфіка полягає в тому, що, на відміну від прямих образ або погроз, він часто маскується під гумор, сарказм або провокацію, що ускладнює розпізнавання та реагування на нього.

Сучасні науковці виділяють кілька основних форм тролінгу:

1. Класичний тролінг – провокаційні повідомлення з метою викликати конфлікт або взаємні образи між учасниками дискусії.
2. Кудос-тролінг (kudos trolling) – повідомлення глузливого або саркастичного характеру, що заохочують емоційну реакцію користувачів.
3. Матеріальний тролінг – націлений на отримання матеріальної вигоди від інших користувачів через шантаж або маніпуляції.

Варто підкреслити, що тролінг не завжди має на меті завдати серйозної шкоди, іноді це просто прояв соціальної агресії, прагнення виділитися або розважитися. Проте в сучасних умовах, коли молодь значну частину часу проводить у віртуальному середовищі, тролінг здатен мати реальні психологічні наслідки, включаючи стрес, занижену самооцінку, тривожність і навіть депресивні стани.

Соціальні мережі та онлайн-платформи поступово розробляють механізми боротьби з тролінгом: блокування облікових записів, алгоритми виявлення образливого або провокаційного контенту, а також можливості для користувачів повідомляти про неприпустиму поведінку. Водночас, ефективність цих заходів значною мірою залежить від цифрової грамотності користувачів та їх здатності розпізнавати маніпуляції, не реагувати на провокації та застосовувати механізми захисту власної онлайн-безпеки.

Особливо важливо освітнє просування серед молоді, що включає:

- ~ навчання критичному мисленню при оцінці онлайн-контенту;
- ~ формування навичок безпечного спілкування;
- ~ розпізнавання агресивних та маніпулятивних практик;
- ~ створення культури цифрового етикету та відповідальної поведінки в мережі.

Таким чином, тролінг – це складне соціальне явище, яке перебуває на межі між жартом, провокацією та кібернасильством. Для його подолання необхідний комплексний підхід, що включає освітні програми, психологічну підтримку користувачів, активну політику платформ та правові механізми реагування на серйозні форми онлайн-агресії.

Отже, булінг у курсантському середовищі є складним соціально-психологічним та правовим феноменом, що поєднує у собі елементи міжособистісної агресії, зловживання владою та порушення морально-етичних норм освітнього процесу. Його особливість полягає у тому, що він розгортається у специфічному середовищі професійного становлення майбутніх правоохоронців, де діють суворі дисциплінарні норми, чітка субординація та високі вимоги до психологічної стійкості. Саме ці чинники зумовлюють підвищену латентність проявів булінгу, особливо у формах мобінгу, кібербулінгу та тролінгу.

Психологічна характеристика булінгу виявляється у стійких патернах агресивної поведінки, спрямованої на домінування, приниження чи соціальне відчуження жертви. Для курсантських колективів типовими є як індивідуальні, так і групові форми тиску, що нерідко маскуються під «традиції колективу» або «виховні заходи». Насправді ж вони створюють сприятливе підґрунтя для формування деструктивних моделей спілкування, зниження згуртованості та професійної мотивації.

Юридичний аспект проблеми визначається тим, що булінг кваліфікується як систематичне цькування учасників освітнього процесу, що порушує гарантовані законом права людини на безпечне навчальне середовище, гідність, свободу спілкування і недоторканність честі. Законодавча база України, зокрема стаття 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення, передбачає відповідальність за такі дії, однак практика свідчить про складність виявлення і доведення фактів булінгу у закритих дисциплінарних системах, до яких належать навчальні заклади зі специфічними умовами навчання.

Важливим напрямом дослідження є кібербулінг, що набуває дедалі більшої актуальності в умовах цифровізації освітнього процесу. Для курсантів, які активно використовують електронні засоби комунікації, характерні такі форми агресії, як перепалки у чатах, обмовлення, самозванство, кіберпереслідування тощо. Ці дії не лише підривають психологічний комфорт, а й можуть мати наслідки для службової дисципліни, іміджу навчального закладу та довіри всередині колективу.

Не менш значущим є явище мобінгу, який проявляється у груповому психологічному тиску, спрямованому на соціальне приниження чи ізоляцію окремої особи. У курсантських колективах він часто має як вертикальний, так і горизонтальний характер, що ускладнює його ідентифікацію та правову оцінку.

Сучасні прояви кібернасильства – секстинг, грумінг, тролінг свідчать про розширення меж агресивної поведінки в інформаційному просторі. Вони вимагають не лише нормативного регулювання, а й формування високого рівня цифрової культури, критичного мислення та психологічної грамотності курсантів як складової їх професійної компетентності.

Таким чином, булінг у курсантському середовищі слід розглядати як комплексне явище, що потребує інтеграції психологічних, педагогічних і правових підходів. Ефективна протидія цьому феномену передбачає системну профілактику, створення безпечного освітнього простору, розвиток навичок емоційного інтелекту та впровадження чітких механізмів правового реагування. Лише поєднання превентивних, виховних і юридичних заходів забезпечить реальне зменшення проявів насильницької поведінки та сприятиме формуванню здорового морально-психологічного клімату у колективах майбутніх правоохоронців.

1.3. Чинники виникнення булінгу серед курсантів.

Булінг серед курсантів є багатофакторним соціально-психологічним феноменом, що формується під впливом комплексу індивідуальних, міжособистісних та організаційних чинників. Курсантське середовище, з огляду на його закритість, ієрархічність, високий рівень дисциплінарних вимог і специфічну субкультуру, створює особливі умови для виникнення конфліктів, що можуть трансформуватися у систематичні форми психологічного або фізичного насильства.

Феномен булінгу в навчальних колективах курсантів набуває особливої актуальності у зв'язку з його негативним впливом на психоемоційний стан, соціально-психологічний клімат та ефективність професійної підготовки майбутніх працівників правоохоронних органів. Науковий інтерес до дослідження причин булінгу серед курсантів зумовлений не лише необхідністю запобігання психологічним травмам та девіантним проявам, але й тим, що подібні форми насильницької поведінки підривають рівень згуртованості, взаємної довіри та колективної ефективності, які є критично важливими для діяльності у специфічних умовах навчально-службового середовища.

Науковці, які вивчають булінг у шкільних та освітніх колективах, наголошують на багатовимірності цього явища, що формується під впливом численних соціально-психологічних, особистісних та культурних чинників. У контексті курсантських груп ці чинники набувають специфічного прояву через сувору дисциплінарну ієрархію, високий рівень психологічного навантаження та підвищену конкуренцію за соціальний статус у колективі [12, с. 47; 13, с. 34].

Зокрема, Т.Ф. Алексєєнко вказує на ключові психологічні механізми виникнення булінгу, серед яких заздрість, прагнення до конкуренції, страх, неприйняття відмінностей, домінування та самоствердження через приниження або витіснення інших членів колективу [14]. У курсантських колективах це часто проявляється у прагненні здобути лідерський статус, контролювати

соціальні ресурси групи або підкреслити власну значущість в ієрархічній структурі взаємовідносин.

А.А. Губко наголошує, що форми булінгу змінюються залежно від вікових особливостей учасників: фізична агресія більш характерна для молодших курсантів, тоді як психологічні форми цькування – для старших. Крім того, на етапі середнього рівня навчання (аналогічно до середньої школи) спостерігається збільшення кількості випадків булінгу, водночас кількість прямих жертв зменшується за рахунок формування прихованих стратегій психологічного впливу [12, с. 47].

Н.В. Лалак виділяє мотиваційні чинники, що стимулюють булінг, зокрема прагнення до самоствердження, помсту, боротьбу за владу, відновлення справедливості та демонстрацію статусу у колективі [13, с. 34]. У курсантських колективах ці мотиваційні фактори підсилюються умовами суворої дисципліни, обмеженою автономією та високим рівнем психоемоційного навантаження, що створює сприятливий ґрунт для прояву агресії.

Велику роль у формуванні булінгової поведінки відіграють індивідуально-особистісні чинники, зокрема типи акцентуацій характеру та механізми психологічного захисту. Дослідження Н.І. Погорільської, А.О. Головіної та А.О. Столяра виявили, що серед учасників булінгу: свідки характеризуються педантичним та тривожним типом акцентуацій; жертви – екзальтованим, емотивним та циклоїдним; булери – демонстративним, застрягаючим та збудливим типами. Найчастіше механізми психологічного захисту реалізуються наступним чином: свідки – через придушення та регресію; жертви – через реактивне утворення та інтелектуалізацію; булери – через проєкцію, заперечення та заміщення [15, с. 94]. У курсантських колективах ці особистісні чинники взаємодіють із дисциплінарною ієрархією, що може посилювати прояви булінгу та ускладнювати процес соціальної адаптації.

Згідно із зарубіжними дослідженнями, агресивна поведінка молоді часто спрямована на підтримку або здобуття соціального статусу. Деякі науковці відзначають, що молодь може проявляти агресію для контролю над

однолітками або приховувати її під просоціальною поведінкою [16, с. 109]. Інші підкреслюють, що у соціальних групах формуються ієрархії, де деякі учасники володіють більшою популярністю та ресурсами, що стимулює прояви булінгу для підтримки власного впливу [17, с. 392]. Водночас, є науковці, які зазначають, що неможливо повністю зрозуміти психологічні механізми булінгу без врахування особливостей жертви та зовнішніх обставин, що є релевантним і для курсантських колективів, де поєднуються фактори дисципліни, психологічного навантаження та рольових очікувань [18, с. 452].

Цікавим є висновок зарубіжних вчених про те, що булінг не слід розглядати виключно як діадну проблему між булером та жертвою, оскільки він є груповим явищем, що формується у визначеному соціальному контексті. У цьому контексті різні чинники можуть виступати як стимулом, так і стримуючим елементом для проявів агресивної поведінки [19, с. 12]. Відтак, низка науковців підкреслює ефективність застосування соціоекологічного підходу для глибшого розуміння механізмів виникнення булінгу та розробки стратегій його запобігання [20, с. 67].

Соціально-екологічна теорія концептуалізує розвиток особистості як двосторонню взаємодію між індивідом і множинними соціальними системами, у яких він функціонує домом, навчальним закладом, колективом, спільнотою та суспільством загалом [21]. Відповідно, агресивна та булінгова поведінка курсантів формується не лише під впливом індивідуально-психологічних характеристик, але й через взаємодію з однолітками, наставниками, сім'єю, сусідами, а також під впливом ширших соціальних чинників, таких як засоби масової інформації та соціальні мережі. Ці чинники можуть як посилювати, так і стримувати прояви булінгу в освітньо-службовому середовищі.

Сучасні вітчизняні науковці, серед яких О.М. Вернік, О.М. Гарнець, А.М. Львовочкіна та Ю.М. Швалб, також акцентують на значущості еколого-орієнтованого підходу та екологічної психології у вивченні соціальної поведінки. Такий підхід дозволяє досліджувати булінг не лише через призму особистісних характеристик учасників, а й враховувати вплив їхнього

соціального оточення та комплексних соціальних ситуацій, у яких формується агресивна поведінка. Для курсантів це означає необхідність аналізу взаємодії особистості з колективом, дисциплінарною системою, навчально-службовими вимогами та соціально-психологічним кліматом у групі.

Таким чином, застосування соціоекологічного підходу відкриває перспективи комплексного дослідження причин виникнення булінгу серед курсантів, поєднуючи аналіз індивідуально-психологічних, соціально-психологічних і структурно-системних чинників, що дозволяє розробляти більш ефективні профілактичні та корекційні стратегії.

Для досягнення мети дослідження було проведено емпіричне вивчення чинників виникнення булінгу серед курсантів закладу вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Вибірку дослідження становили 157 курсантів другого курсу, серед яких 78 % були чоловічої статі та 22 % – жіночої. Середній вік респондентів становив від 18 до 20 років.

У процесі дослідження використовувався комплекс емпіричних методів, спрямованих на виявлення психологічних та соціально-поведінкових чинників, що зумовлюють схильність до булінгу в курсантському середовищі. Зокрема, застосовувалися:

~ анкетування – для визначення рівня поінформованості курсантів щодо феномену булінгу, а також для виявлення тих, хто виступає жертвами, спостерігачами або ініціаторами цькування;

~ методика діагностики прийняття інших (шкала В. Фейя) – для дослідження рівня соціальної толерантності та ворожості до членів колективу, зокрема до новоприбулих або тих, хто вирізняється за певними особистісними характеристиками;

~ експрес-діагностика рівня самооцінки – для визначення взаємозв'язку між рівнем самооцінки курсантів і схильністю до агресивних чи підлеглих форм поведінки у ситуаціях булінгу;

~ методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Даркі – для виявлення рівня агресії, типових форм агресивних реакцій та домінантних стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях;

~ методи математичної статистики, включно з описовими показниками, кореляційним і множинним регресійним аналізом – для визначення статистично значущих зв'язків між психологічними характеристиками курсантів і проявами булінгової поведінки.

Застосування зазначеного методичного комплексу забезпечило можливість виявлення взаємозв'язків між індивідуально-особистісними якостями курсантів, рівнем згуртованості навчальних підрозділів та проявами агресії, що у своїй сукупності формують соціально-психологічне підґрунтя для виникнення булінгу у курсантському середовищі.

За результатами проведеного анкетування серед курсантів другого курсу встановлено, що переважна більшість респондентів (96,1 %) чітко розуміють зміст поняття «булінг», що свідчить про високий рівень обізнаності та ефективність виховної й профілактичної роботи у закладах освіти зі специфічними умовами навчання.

На запитання про поширеність булінгу серед курсантів понад половина опитаних (57,8 %) відповіли ствердно, ще 23,9 % визнали часткову наявність цього явища, що дає підстави стверджувати про його латентність та недостатню відкритість у сприйнятті.

39,6 % респондентів зазначили, що неодноразово спостерігали прояви булінгу у своєму колективі, 44,2 % – рідко, а 16,2 % не стикалися з ним зовсім. Це свідчить про тенденцію до поступового зниження агресивних проявів, але збереження окремих форм психологічного тиску.

Найпоширенішою формою булінгу визначено психологічний булінг (63,4 %), який проявляється у приниженні, словесних образах, погрозах, ігноруванні та поширенні чуток. Значно менше фіксується фізичний (21,8 %), економічний (8,6 %) і сексуальний булінг (4,1 %). Такий розподіл підтверджує,

що в умовах курсантського колективу домінують непрямі форми насильства, пов'язані з емоційним тиском і соціальною ізоляцією.

Безпосередніми жертвами булінгу були 15,8 % опитаних, свідками – 62,4 %, а 3,2 % зізналися, що виступали ініціаторами таких дій. Отже, можна констатувати високий рівень спостережуваності булінгу серед курсантів, що вимагає посилення превентивних заходів і психологічного супроводу груп ризику.

Серед основних причин булінгу курсанти найчастіше називають бажання самоствердитися (53,4 %), психологічну неврівноваженість агресора (42,1 %), конкуренцію за авторитет (34,5 %) та наслідування старших курсів (28,2 %). Отже, ключовим детермінуючим чинником булінгу є прагнення до домінування і закріплення статусу в неформальній ієрархії колективу.

Щодо потенційних жертв, то ними найчастіше стають замкнені, нетовариські курсанти (42,3 %), новачки-першокурсники (37,8 %) та фізично слабші особи (29,4 %), що відповідає загальним психологічним закономірностям міжособистісного цькування.

Реакція курсантів на булінг свідчить про домінування пасивної поведінки: 44,7 % співчувають, але не втручаються, 17,9 % залишаються байдужими. Лише 24,6 % намагаються зупинити агресора, а 12,8 % повідомляють про інцидент керівництву. Це вказує на потребу у розвитку навичок соціально впевненої поведінки та формуванні культури активного протистояння насильству.

Більшість респондентів (82,7 %) визнають, що булінг значно погіршує психологічний клімат у колективі. 63,8 % вважають, що в курсантському середовищі існує «неписана ієрархія», яка сприяє виникненню цькування. Це підтверджує вплив субкультурних норм військово-дисциплінарного середовища на формування агресивних або домінантних моделей поведінки.

Водночас усі опитані (100 %) зазначили, що у їхньому навчальному закладі систематично проводиться робота з профілактики булінгу, а також усі (100 %) знають, до кого можна звернутися у разі його проявів. Цей факт свідчить про ефективність профілактичної та психологічної політики академії.

Серед найефективніших заходів запобігання булінгу курсанти назвали:

- ~ створення служб психологічної підтримки (61,5 %);
- ~ психологічні тренінги з розвитку емпатії та комунікації (59,4 %);
- ~ виховну роботу з керівниками курсів (52,8 %);
- ~ запровадження дисциплінарної відповідальності за булінг (46,2 %).

Переважає більшість (83,2 %) підтримує необхідність проведення обов'язкових занять із формування культури ненасильницької поведінки, що підтверджує запит на розвиток психологічної компетентності та емоційного інтелекту у майбутніх офіцерів.

Отже, ми можемо зробити висновок, що отримані результати засвідчують, що булінг у курсантському середовищі зберігає помірний рівень поширеності, домінуючи у психологічних формах, які складніше виявити та довести. Водночас спостерігається висока поінформованість курсантів і наявність системної профілактичної роботи в академіях.

Виявлені дані підтверджують наукову гіпотезу про те, що особливості булінгу у курсантських колективах зумовлені специфікою статусно-рольових взаємин, замкненістю середовища та конкуренцією за авторитет.

Таким чином, результати анкетування є емпіричним підтвердженням потреби у розробці психологічних програм запобігання булінгу, спрямованих на розвиток емоційної стійкості, групової згуртованості та культури взаємоповаги в курсантському колективі (Додаток Б).

Для більш глибокого аналізу застосовано кореляційний аналіз за Спірменом, який показав наявність взаємозв'язків між схильністю до булінгу та показниками самооцінки, ворожості, прийняття інших і агресивності.

Виявлено обернену кореляцію між самооцінкою та рівнем прийняття інших, що свідчить: чим вища самооцінка курсанта, тим нижчий його рівень прийняття оточення і навпаки. Особи із завищеною самооцінкою можуть переоцінювати власні інтереси, здібності та зовнішність, зневажати думку інших і прагнути самоствердження через приниження оточення, що може проявлятися у формі булінгу. Навпаки, низька самооцінка сприяє пасивності,

схильності підлаштовуватися під інших і збільшує ризик стати жертвою булінгу.

Показники індексу агресивності та прийняття інших також мають обернену кореляцію, що свідчить: чим вищий рівень агресивності, тим нижчий рівень прийняття оточення. Агресивним курсантам властиві емоційна грубість, ворожість до колег і наставників, крайні рівні самооцінки, підвищена тривожність, страх соціальних контактів, егоцентризм та невміння конструктивно вирішувати конфлікти.

Такий психологічний стан формує недовіру до нових людей, утруднює соціальну адаптацію у групі та ускладнює інтеграцію в колектив. Курсант із подібними характеристиками може виступати булером щодо нових колег, нових курсантів або навіть наставників, що свідчить про взаємозв'язок особистісних чинників і соціального середовища у формуванні булінгу або ж мати особливості в зовнішньому вигляді або поведінці. Такі відмінності можуть стати підставою для прояву ворожості та агресивності з боку колективу, особливо якщо у курсантів низький рівень прийняття інших і високий рівень недовіри до нових членів групи.

Встановлено, що самооцінка та рівень ворожості є взаємопов'язаними чинниками: висока самооцінка супроводжується підвищеною ворожістю, що може проявлятися у зверхньому ставленні до колег і прагненні до самоствердження через приниження інших, тоді як низька самооцінка часто супроводжується пасивністю та схильністю підлаштовуватися, що підвищує ризик стати жертвою булінгу.

Дівчата, як показав порівняльний аналіз, мають вищий рівень самооцінки та агресивності, а також нижчий рівень прийняття інших порівняно з хлопцями, що свідчить про схильність до вербальної агресії і відмову приймати нових осіб у колективі. Хлопці частіше проявляють фізичну агресію, проте відмінності за рівнем ворожості не є статистично значущими.

Множинний регресійний аналіз показав, що ворожість курсантів значною мірою зумовлюється низьким рівнем прийняття інших, підвищеною агресивністю та неадекватною самооцінкою.

Таким чином, особистісні та соціальні чинники, такі як низький рівень прийняття інших, високий або низький рівень самооцінки, агресивність і ворожість, взаємодіють між собою, формуючи середовище, в якому може виникати булінг серед курсантів. Ці чинники створюють психологічні передумови для виникнення конфліктів, труднощів у взаємодії з новими членами групи та формування негативного соціального клімату в навчальному колективі.

Отже, булінг серед курсантів є багатофакторним соціально-психологічним феноменом, що формується під впливом індивідуально-особистісних, міжособистісних та організаційно-структурних чинників. Закритість, ієрархічність та специфічна субкультура курсантського середовища створюють сприятливі умови для виникнення конфліктів, що можуть трансформуватися у систематичні форми психологічного та фізичного насильства. Результати емпіричного дослідження засвідчили переважання низького рівня самооцінки серед курсантів, що супроводжується високим рівнем тривожності, невпевненості та схильності до пасивної або агресивної компенсації. Водночас висока самооцінка асоціюється з підвищеною ворожістю, зверхнім ставленням до колег і прагненням до самоствердження через приниження інших.

Соціально-психологічні характеристики курсантів, зокрема низький рівень прийняття інших та високий рівень ворожості, формують психологічне підґрунтя для замкненості груп, виникнення «аутсайдерів» та конфліктів у міжособистісних взаєминах. Статистично значущі взаємозв'язки між показниками самооцінки, агресивності, прийняття інших і рівнем ворожості підтверджують взаємний вплив особистісних характеристик на соціальну адаптацію курсантів і схильність до булінгової поведінки. Порівняльний аналіз за статтю показав, що дівчата характеризуються вищим рівнем самооцінки та

агресивності, а також нижчим рівнем прийняття інших порівняно з хлопцями, що відображає тенденцію до вербальної агресії та обмеженого кола соціальних контактів.

Множинний регресійний аналіз засвідчив, що рівень ворожості значною мірою визначається низьким рівнем прийняття інших, підвищеною агресивністю та неадекватною самооцінкою, що демонструє сильний вплив цих чинників на формування конфліктної та агресивної поведінки у колективі. Булінг у курсантських колективах слід розглядати як групове явище, що формується в конкретному соціально-психологічному середовищі, де особистісні, міжособистісні та організаційні чинники взаємодіють, створюючи умови для проявів агресії, домінування, соціальної ізоляції та труднощів у міжособистісній взаємодії. Виявлені психологічні чинники виникнення булінгу підкреслюють необхідність комплексного підходу до профілактики та корекції агресивної поведінки, що враховує індивідуально-особистісні характеристики курсантів, соціально-психологічний клімат групи та організаційно-дисциплінарні умови освітнього середовища.

Висновки до Розділу 1

Проведене теоретико-методологічне дослідження феномену булінгу у курсантському середовищі дало змогу констатувати, що це явище є складним, багатокомпонентним і детермінованим сукупністю індивідуально-особистісних, соціально-психологічних, організаційно-структурних та культурно-нормативних чинників. Його виникнення і розвиток відбувається у межах специфічного соціального контексту – середовища професійної підготовки майбутніх правоохоронців, що характеризується підвищеною ієрархічністю, жорсткою дисциплінарною регламентацією, корпоративною замкненістю та високими етичними й емоційними навантаженнями.

У науковій літературі булінг розглядається як систематична, цілеспрямована форма агресивної поведінки, спрямована на приниження, домінування або соціальне відчуження іншої особи. Його ключовими ознаками є повторюваність агресії, дисбаланс сил між агресором і жертвою, умисність дій, а також наявність соціально-психологічних механізмів підтримки з боку спостерігачів. Як свідчать праці Д. Олвеуса, Р. Ковальські, К. Салміваллі, О. Безпалько, І. Конта, булінг не може бути зведений лише до індивідуального прояву агресії, адже він постає як соціально опосередкований феномен, у структурі якого відображається рівень розвитку групових норм, ціннісних орієнтацій, комунікативної культури та моральних засад спільноти.

З історико-психологічного погляду проблема булінгу має глибоке коріння у культурних традиціях, де агресія тривалий час сприймалася як прийнятний або навіть ефективний засіб виховання, контролю чи дисципліни. Еволюція підходів до соціального контролю та педагогічного впливу демонструє, що суспільна терпимість до насильства у міжособистісних стосунках прямо корелює з поширеністю булінгу у різних соціальних інститутах, включно з освітніми. Таким чином, булінг можна розглядати як форму соціального насильства, що відтворює історично закріплені моделі владно-дисциплінарних відносин у новому соціальному контексті.

Особливої уваги заслуговує специфіка курсантського середовища як соціально-психологічного простору. Для нього характерні структурна ієрархія, чіткий розподіл ролей, підпорядкування колективній дисципліні та наявність вираженої субкультури, що формує специфічну систему норм і неформальних правил поведінки. За таких умов булінг набуває латентних форм, зокрема у вигляді мобінгу, вербального чи психологічного тиску, що маскується під «традиції колективу» або «виховні заходи». Водночас високі вимоги до дисциплінованості, психологічної витривалості та конформності сприяють тому, що жертви цькування нерідко утримуються від повідомлення про факти насильства, побоюючись осуду, стигматизації або службових наслідків.

Психологічна структура булінгу у курсантському колективі охоплює три базові ролі – агресора, жертви та спостерігача, взаємодія яких утворює замкнену систему, здатну самовідтворюватися за відсутності зовнішнього втручання. Для агресора типовими є риси домінантності, імпульсивності, низької емпатійності, схильність до контролю та використання сили як засобу самоствердження. Жертва, навпаки, демонструє підвищену тривожність, невпевненість, соціальну ізоляваність і схильність до уникнення конфліктів. Спостерігачі, не втручаючись у ситуацію, виступають латентними співучасниками, легітимізуючи агресію своєю бездіяльністю, що, у свою чергу, зміцнює соціальну толерантність до насильства в колективі.

Результати узагальнення теоретичних і емпіричних досліджень свідчать, що ключовими психологічними детермінантами булінгової поведінки серед курсантів є низький рівень прийняття інших, підвищена ворожість, агресивність, неадекватна (завищена або занижена) самооцінка та труднощі у формуванні просоціальних моделей взаємодії. Виявлено, що низький рівень самооцінки поєднується з високою тривожністю, емоційною нестійкістю та схильністю до пасивних форм реагування на стрес, тоді як завищена самооцінка корелює з тенденціями до домінування, вербальної агресії та авторитарності у спілкуванні. В обох випадках формується психологічний ґрунт для виникнення

конфліктних ситуацій, що згодом можуть перерости у систематичні форми цькування.

Соціально-психологічний аналіз показав, що у курсантських колективах існує тісний зв'язок між показниками агресивності, прийняття інших і рівнем ворожості, що засвідчує системний характер впливу особистісних властивостей на групову динаміку. Порівняльний аналіз за гендерною ознакою виявив, що дівчата-курсанти демонструють відносно вищий рівень самооцінки та вербальної агресії, але нижчий рівень емпатійності й прийняття інших.

Юридичний аспект проблеми булінгу у курсантському середовищі визначається положеннями статті 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка встановлює відповідальність за цькування учасників освітнього процесу. Однак практика засвідчує складність правозастосування у закладах із закритим режимом, де дисциплінарні стосунки ієрархічного типу ускладнюють виявлення фактів насильницької поведінки. Таким чином, необхідним є удосконалення нормативно-правових механізмів запобігання та реагування на випадки булінгу у спеціалізованих освітніх закладах, включаючи створення системи психологічного моніторингу, анонімних каналів повідомлення та службової медіації.

Окремої уваги потребують сучасні цифрові форми агресії, такі як кібербулінг, тролінг, грумінг, секстинг, що дедалі частіше проявляються у комунікації курсантів. Їх небезпека полягає у поєднанні публічності, швидкості розповсюдження та відчуття безкарності, що може спричинити не лише морально-психологічні, але й дисциплінарні наслідки. Протидія кібернасильству потребує підвищення рівня цифрової культури, формування навичок етичного онлайн-спілкування та критичного мислення як елементів професійної підготовки правоохоронців.

Висновки проведеного аналізу свідчать, що профілактика булінгу в курсантських колективах має ґрунтуватися на таких принципах: системності (поєднання психологічної, педагогічної та правової складових), превентивності (раннє виявлення факторів ризику), гуманізації освітнього процесу

(утвердження культури ненасильства), участі самих курсантів у створенні безпечного середовища (розвиток колективної відповідальності та комунікативних компетентностей).

Отже, булінг у курсантському середовищі – це багатовимірний соціально-психологічний феномен, який поєднує риси міжособистісної агресії, групової динаміки та організаційної дисфункції. Його розуміння і наукове осмислення створює теоретичне підґрунтя для розроблення ефективних стратегій профілактики, корекції та правового регулювання, спрямованих на забезпечення психологічної безпеки, формування позитивного морально-психологічного клімату та професійного становлення майбутніх фахівців правоохоронної сфери.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ БУЛІНГУ СЕРЕД КУРСАНТІВ

2.1. Психологічний портрет жертви та агресора в курсантському середовищі

Феномен булінгу у курсантському середовищі набуває особливої складності через поєднання індивідуально-психологічних, соціальних і організаційно-дисциплінарних чинників, що визначають поведінкові моделі його учасників. Аналіз психологічних характеристик жертви та агресора є ключовим для розуміння внутрішніх механізмів виникнення та розвитку булінгових ситуацій у колективах майбутніх правоохоронців. Адже саме особистісні особливості, рівень самооцінки, емоційна регуляція, потреба у домінуванні або схильність до підкорення визначають, яку роль індивід займає у конфліктній взаємодії. У курсантських групах, де діють сувора ієрархія, жорсткі норми дисципліни та підвищений психоемоційний тиск, ці риси проявляються особливо виразно. Вивчення психологічного портрета жертви й агресора дозволяє не лише виявити закономірності їхньої поведінки, а й окреслити напрями профілактики, психологічної підтримки та корекційної роботи в системі освітнього процесу.

Як уже зазначалося, феномен булінгу має колективний характер, оскільки кожен член групи тією чи іншою мірою залучений до ситуації насильства. Це пов'язано з тим, що соціальні групи, зокрема академічні або курсантські колективи, утворюють певну ієрархічну структуру, в якій кожен її учасник виконує специфічну роль. У шкільному чи навчальному середовищі, як зазначають науковці, агресивні особи, які займають більш високі позиції в соціальній ієрархії, часто сприймаються оточенням як харизматичні або впливові, що забезпечує їм високий рівень популярності серед однолітків і

навіть прихильність з боку педагогів [22]. Такі особи, маючи розвинені соціальні навички, використовують агресію не як прояв імпульсивності, а як інструмент впливу, контролю та маніпуляції над мікросоціальним середовищем

Відомий дослідник Д. Ольвеус, який заклав підвалини сучасного наукового вивчення проблеми булінгу, визначає типову рольову структуру цієї взаємодії, виокремлюючи три основні ролі: жертву (пасивну або провокаційну), агресора (булера), який може проявляти як активну, так і пасивну агресивність, та спостерігачів (свідків), що своєю поведінкою або сприяють, або стримують насильницькі дії [19]. Подібна структура спостерігається і в умовах курсантського середовища, проте вона набуває більш складного соціально-психологічного забарвлення через особливості статусних відносин, дисциплінарну субординацію та специфіку внутрішньої комунікації.

Для формування психологічного портрета учасників булінгу в курсантському середовищі необхідно враховувати три ключові аспекти: індивідуально-психологічні особливості особистості, рольову динаміку групи та вплив соціального оточення (зокрема сімейного). Усі ці чинники взаємодіють, формуючи поведінкові моделі, що зумовлюють як прояви агресії, так і схильність до жертвенності.

Психологічна структура взаємодії між жертвою та агресором у курсантському колективі не зводиться до простої дихотомії «сильний – слабкий». Вона є наслідком складної взаємодії індивідуально-типологічних рис, соціальної ролі, статусу в групі, а також інституційних норм, що визначають прийнятні моделі поведінки. Розуміння цієї взаємозалежності створює методологічну основу для подальшого дослідження психологічних характеристик жертви та агресора у специфічних умовах професійної підготовки майбутніх правоохоронців.

Жертви булінгу – це особи, які стають об'єктами систематичних знущань, принижень або соціальної ізоляції з боку інших членів групи. У науковій літературі ця категорія не є однорідною: науковці виокремлюють покірних (пасивних) і агресивних (провокаційних) жертв. Покірна жертва зазвичай

характеризується підвищеною тривожністю, невпевненістю у собі, низькою самооцінкою, схильністю до самообмеження, униканням конфліктів та підвищеною залежністю від думки авторитетних осіб. Натомість агресивна жертва має риси, подібні до самого агресора: вона демонструє дратівливість, імпульсивність, ворожість, нерідко сама провокує конфліктні ситуації, але не здатна ефективно їх контролювати.

У контексті курсантського середовища ця типологія має особливе значення, адже умови підвищеної дисципліни, конкуренції та субординації сприяють формуванню латентних форм насильства, де жертва не завжди усвідомлює свою роль або ж, навпаки, прагне компенсувати приниження проявами агресії щодо слабших. В умовах замкнутого соціального простору, де значну роль відіграють неформальні лідери, подібна поведінка може закріплюватися як соціально прийнятна, створюючи середовище, що толерує агресію.

Інтерес до постаті жертви зумовлений тим, що вона є невід'ємним елементом криміногенного конфлікту, однією з його ключових складових поряд із особою правопорушника. Без урахування віктимологічних характеристик неможливо сформувати цілісну кримінологічну картину насильницької поведінки. Саме взаємозв'язок між агресором і жертвою дозволяє виявити механізми формування та розвитку конфліктних ситуацій, які можуть трансформуватися у девіантні чи навіть суспільно-небезпечні дії. Таким чином, аналіз особи агресора без урахування характеристик його жертви призводить до однобічності у кримінологічному та психологічному осмисленні насильства.

У віктимологічному аспекті поняття «жертва» має ширше змістове наповнення, ніж термін «потерпілий». Так, існує дві наукові позиції щодо його визначення: по-перше, жертвою є особа чи спільність людей, яким прямо або побічно завдано шкоди кримінальним правопорушенням; по-друге, це фізична особа, якій безпосередньо заподіяно фізичну, моральну чи матеріальну шкоду [24]. Більш обґрунтованою є друга позиція, оскільки вона дозволяє комплексно

оцінити психологічні наслідки насильницьких дій і розкрити внутрішню динаміку переживань жертви.

Також, доречно зазначити, що віктимологічне поняття жертви охоплює не лише безпосередніх потерпілих, а й осіб, які зазнали шкоди внаслідок замахів, а також близьких родичів загиблих і навіть так званих «винних потерпілих», тобто тих, чия поведінка певною мірою сприяла виникненню насильницької ситуації. Проте з позицій сучасної віктимології таке розширене тлумачення не завжди є доцільним, адже воно розмиває межі між психологічним і юридичним розумінням жертви. Для кримінологічного аналізу доцільніше застосовувати єдине визначення, релевантне як для кримінології, так і для віктимології, що дозволяє узгоджено описувати як об'єктивні, так і суб'єктивні ознаки постраждалої особи.

Отже, жертва булінгу в курсантському середовищі – це не просто пасивний об'єкт агресії, а активний учасник соціально-психологічного конфлікту, поведінка якого значною мірою впливає на характер і тривалість насильницьких взаємодій. Її віктимологічний портрет відображає поєднання індивідуально-психологічних рис (тривожність, невпевненість, потреба у схваленні) з впливом середовищних чинників, а саме авторитарного стилю взаємин, групового тиску та внутрішньої конкуренції. Розуміння цих характеристик є ключем до розроблення ефективних профілактичних стратегій і психологічних інтервенцій, спрямованих на зниження рівня булінгу серед курсантів і формування здорового соціально-психологічного клімату в навчальному колективі.

У контексті психологічного аналізу ситуацій булінгу в курсантському середовищі важливо враховувати як кримінально-правовий, так і соціально-психологічний зміст поняття жертви. В юридичній науці не існує єдиного підходу до визначення цього поняття, адже воно одночасно є ключовим для кримінального права, кримінального процесу та віктимології. При цьому некоректним є механічне перенесення одного й того ж визначення до різних

галузей, оскільки кожна з них наповнює поняття «жертви» специфічним змістом.

Як зазначає О. М. Гумін, жертву доцільно розглядати крізь призму взаємодії двох сторін – суб'єкта впливу (агресора) і того, хто цей вплив зазнає [25]. Отже, обов'язковою ознакою статусу жертви є наявність безпосереднього контакту з агресором, що спричинив реальні втрати – психологічні, моральні чи навіть фізичні. Без такої взаємодії визнання особи жертвою є неможливим.

При цьому поняття «потерпілий від кримінального правопорушення» у кримінально-правовому розумінні є ширшим: воно охоплює не лише осіб, яким безпосередньо заподіяно шкоду, а й тих, хто постраждав опосередковано. Натомість у контексті психологічного аналізу булінгу доцільно використовувати саме термін «жертва», оскільки він акцентує на особистісному вимірі пережитого насильства.

Показово, що у правовій системі США поняття «потерпілий» не використовується, замість нього застосовується термін «жертва злочину», яким позначається особа, наділена широкими правами, спрямованими на забезпечення її безпеки [26]. Інші особи, яким заподіяно шкоду опосередковано, реалізують свої інтереси у межах цивільного судочинства й не визнаються жертвами кримінального правопорушення.

Отже, можна дійти висновку, що жертва – це поняття соціально-психологічного характеру, яке описує стан особи, що зазнала шкоди від насильницьких дій незалежно від процесуального статусу. Натомість потерпілий – це вже юридично оформлена категорія, що набуває свого змісту у процесуальному порядку. У випадку булінгу серед курсантів поняття жертви дає змогу повніше відобразити психологічні наслідки агресії, у тому числі порушення самооцінки, відчуття беззахисності та втрату довіри до колективу.

У науковій літературі слушно підкреслюється, що співвідношення понять «жертва» та «потерпілий» не є тотожним. У загальносоціологічному сенсі фактичний зміст поняття «потерпілий» є дещо ширшим, ніж «жертва». Як слушно зауважує Р. Д. Сабіров, «кожна жертва є потенційним потерпілим,

однак не кожен потерпілий визнається жертвою», оскільки останнє поняття передбачає наявність безпосереднього впливу кримінально караних чи насильницьких дій на особу [27].

У контексті курсантського середовища жертвами булінгу зазвичай стають особи з певними психологічними особливостями, які знижують їхню здатність до самозахисту або ефективного реагування на агресію. Як і у випадку з дітьми та підлітками, це, переважно, курсанти з підвищеною віктимністю: надмірно чутливі до критики, невпевнені у собі, з низькою самооцінкою, схильні до підпорядкування та залежності від групи. Їхня поведінка часто характеризується пасивністю, уникненням конфліктів, високою довірливістю, що робить їх уразливими перед агресорами.

Причинами цькування можуть виступати будь-які зовнішні чи поведінкові відмінності від більшості: особливості зовнішності, манери спілкування, соціальне походження, рівень матеріального забезпечення, успішність у навчанні чи, навпаки, низькі результати. У курсантських колективах до таких чинників можуть додаватися індивідуальні риси, такі як відмінний фізичний розвиток, інтелектуальна перевага, походження з неповної або малозабезпеченої сім'ї, нетипова для колективу поведінка чи світогляд. Такі ознаки формують підґрунтя для стереотипізації та соціального відторгнення, що переростає у булінг [28].

За дослідженнями Д. Ольвеуса, агресивні ролі в групі частіше посідають юнаки (10,5%), ніж дівчата (5,9%), тоді як жертвами стають обидві статі майже з однаковою частотою – 11,8% юнаків і 11,5% дівчат. Ці дані підтверджують висновок про те, що стать не є визначальним фактором віктимності, а ключову роль відіграють психологічні риси та соціальна динаміка колективу [19].

В українських умовах, за результатами емпіричних спостережень, приблизно порівну страждають як чоловіки, так і жінки. Найчастіше жертвами булінгу стають підлітки у віці від 14 до 16 років (50%), дещо рідше у віці 10–14 років (43,3%) та 6–10 років (6,7%). Якщо перенести ці показники на курсантське середовище, можна припустити, що групу підвищеного ризику становлять

особи молодших курсів (17–19 років), які лише адаптуються до військової дисципліни, норм субординації та жорсткої ієрархії.

Основною психологічною проблемою жертви є формування або загострення вже наявної заниженої самооцінки. Така особа часто відчуває власну неповноцінність, розгубленість, сором та безпорадність. Систематичне цькування веде до хронічної тривожності, соціальної ізоляції, втрати довіри до колективу й навіть розвитку депресивних станів. У зрілому віці це може проявлятися у вигляді невпевненості, емоційної нестабільності та труднощів у міжособистісних відносинах.

Отже, жертва булінгу в курсантському середовищі – це особа з підвищеною психологічною вразливістю, схильна до внутрішньої тривоги, самозвинувачення та емоційної залежності від думки групи. Її поведінка, навіть не будучи провокативною, може викликати реакцію агресії у більш домінантних членів колективу, особливо в умовах змагального, ієрархічного простору, яким є система підготовки курсантів.

Одним із найбільш руйнівних наслідків булінгу, у тому числі й у курсантському середовищі, є поступова соціальна ізоляція жертви, що набуває форми виключення не лише з офіційного життя колективу, а й з неформальних міжособистісних відносин як у реальному, так і у віртуальному просторі. Такий стан можна визначити як «психологічне вигнання», коли особа формально залишається членом групи, однак фактично перебуває поза її межами. Це призводить до глибокого почуття самотності, емоційного виснаження й фрустрації, яка поступово переростає у стійкі деструктивні установки щодо себе та соціуму.

Унаслідок тривалого цькування формується спотворене соціальне сприйняття, у межах якого жертва починає сприймати оточення як джерело небезпеки або ворожості. Накопичене відчуття несправедливості та безсилля може трансформуватися у прагнення самоствердження через агресію або помсту. Такий психологічний механізм чітко простежується у відомих трагедіях, зокрема, у випадку масового розстрілу в американській школі

«Колумбайн» (20 квітня 1999 року), коли учні, які протягом тривалого часу зазнавали принижень і соціального відторгнення, вчинили криваві злочини, що забрали життя 13 осіб і поранили ще 24. Аналіз слідчих матеріалів, здійснений Секретною службою США, підтвердив, що ключовим мотивом усіх подібних інцидентів була систематична соціальна ізоляція та переслідування з боку колективу, що породжували у жертв відчуття безвиході й бажання відновити справедливість через насильство.

Таким чином, булінг здатний створювати ефект доміно: агресія, пережита жертвою, може перетворюватися на вторинне насильство як щодо інших, так і щодо самої себе. Для частини осіб наслідком цього є асоціальні або навіть протиправні дії, тоді як інші виявляють схильність до саморуйнівної поведінки. Дослідження у Фінляндії засвідчили, що діти, які ставали жертвами цькування, у чотири рази частіше мають суїцидальні думки та схильність до самогубства порівняно з тими, хто не зазнавав насильства. Аналогічні тенденції простежуються і в Україні: лише у 2016 році від самогубства загинуло 115 дітей, а у 2019 році – 111. Хоча офіційна статистика свідчить про поступове зменшення кількості дитячих суїцидів, реальна ситуація залишається загрозливою, оскільки кожен завершений випадок супроводжується, за світовими даними, щонайменше дев'ятнадцятьма спробами. Це означає, що близько 2–2,5 тисяч українських дітей щороку намагаються позбавити себе життя, і значна частина таких спроб пов'язана саме з досвідом систематичного приниження та ізоляції.

Паралельно з цим, булери, тобто особи, які ініціюють або підтримують насильство у подальшому нерідко демонструють асоціальну або криміногенну поведінку. За даними психологічних спостережень, близько 60% булерів мають проблеми із законом до досягнення 24-річного віку, оскільки насильство стає для них звичною моделлю розв'язання конфліктів [30]. Таким чином, як жертви, так і агресори, виявляються у зоні високого ризику, перші щодо психічних розладів і суїцидів, другі щодо кримінальної девіації.

У контексті курсантського середовища такі тенденції набувають особливого значення. Замкнута структура військового колективу, жорстка дисципліна, субординація та змагальна атмосфера підсилюють ризики психологічного тиску, ізоляції та вторинної віктимізації. Відтак, моніторинг психологічного стану курсантів, своєчасне виявлення проявів емоційної нестабільності, соціальної ізоляції або суїцидальних думок мають стати невід'ємною складовою системи профілактики булінгу у вищих закладах зі специфічними умовами навчання.

Аналіз наукових джерел свідчить, що особи, які виступають переслідувачами (булерами), зазвичай є популярними серед однолітків, часто мають спортивну статуру, демонструють харизматичність та здатність маніпулювати іншими, слабшими дітьми. Їхня поведінка нерідко є компенсаторною реакцією на власні сімейні або соціальні труднощі. До чинників, що зумовлюють схильність до булінгу, дослідники відносять:

- ~ помилкові уявлення про допустимість агресивної поведінки;
- ~ прагнення завоювати авторитет у колективі;
- ~ нудьгу або невміння організувати дозвілля;
- ~ спробу компенсації невдач у навчанні чи спілкуванні;
- ~ наслідування агресивних моделей поведінки, засвоєних у сім'ї.

Нерідко причиною є й домашнє насильство або дефіцит батьківської уваги, унаслідок чого дитина сприймає агресію як ефективний спосіб самоствердження. Такі діти часто вважають, що страх з боку інших є ознакою їхньої сили та контролю над ситуацією. В окремих випадках мотивом може бути матеріальна вигода, а саме отримання грошей, речей або соціальних привілеїв.

Для булерів характерний зовнішній локус контролю, емоційна дистанційованість від батьків, високий рівень самооцінки, а також позитивне ставлення до власної поведінки. Агресивність виступає для них способом досягнення бажаного статусу в групі. Як правило, вони мають високий соціальний статус при низькому соціометричному, тобто користуються

популярністю, але не викликають довіри серед однолітків. Вони часто не усвідомлюють масштаб заподіяної шкоди, виправдовуючи власні дії необхідністю «виховати» слабших.

Багато агресорів виховувалися в родині із бідними комунікативними моделями, у конфліктному або жорстокому середовищі. Їхня поведінка формується під впливом спостереження насильства, що призводить до засвоєння його як норми. Основним мотивом насильницької поведінки є прагнення влади й домінування над іншими членами групи. З позицій кримінології така поведінка виступає передумовою антисоціальної та делінквентної діяльності в майбутньому.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, серед європейських країн Україна посідає четверте місце за рівнем підліткової агресії після РФ, Албанії та Білорусі. Дослідники наголошують, що в подібному середовищі формується так звана «спіраль насильства»: дитячий булінг → радикалізація → насильницький екстремізм → тероризм [31].

Таким чином, агресивна поведінка булера є не лише проявом девіації, а й потенційною загрозою суспільній безпеці, адже за відсутності своєчасної превенції вона може трансформуватись у стійку кримінальну установку.

Мотивовані бажанням домінувати над іншими, булери можуть поділятися на активних і пасивних хуліганів. Пасивні хулігани не ініціюють процес залякування, а здебільшого підбурюють активного агресора. Після початку інциденту вони стають активними учасниками знущань.

Як і булери, жертви є неоднорідною групою. Пасивні жертви не провокують агресорів своєю поведінкою, але схильні проявляти хвилювання та тривогу в незнайомих або нових ситуаціях. Провокаційні жертви своєю поведінкою пробуджують негативні реакції однолітків, такі як гнів або роздратування, що підвищує ризик виникнення булінгу.

Дан Олвейс виділяє такі типи поведінки переслідувача:

- ~ пониження як засіб досягнення власних цілей;
- ~ імпульсивність та слабкий самоконтроль;

- ~ відсутність емпатії та співчуття;
- ~ агресивність, що потребує наявності «жертви» для самоствердження;
- ~ нарцисизм, тобто прагнення перебувати у центрі уваги через приниження інших.

Переслідувачі, завдяки гіпертрофованому самозвеличенню, часто перебільшують власну значущість у колективі. Вони неадекватно оцінюють соціальні норми, вважаючи, що можуть змінювати їх на власний розсуд. У подальшому це призводить до труднощів у взаємодії в інших соціальних групах і часто формує кримінальну поведінку.

Булери мають низьку здатність до емпатії, що ускладнює формування соціальних зв'язків у дорослому житті. Їхні комунікативні навички обмежені, вони не схильні до компромісів і поступок, що перешкоджає соціальній адаптації. Залежність шкільних «друзів» від страху або сили створює хибне уявлення про дружбу, що згодом призводить до самотності у дорослому віці.

Дані ВООЗ підтверджують, що підлітки, які беруть участь у булінгу, частіше повідомляють про негативний досвід у школі, включно з поганими стосунками з однолітками та вчителями. Це свідчить про труднощі у формуванні як горизонтальних, так і вертикальних соціальних зв'язків. Проте інші дослідники зазначають, що переслідувачі у дорослому віці можуть адаптуватися і навіть проявляти законослухняність, особливо під керівництвом, яке здатне регулювати їх поведінку.

Щодо самооцінки, у булерів спостерігається значний розрив між реальною та ідеальною самооцінкою. Ініціатори знущань прагнуть зайняти високі владні позиції, тому незадоволені власним соціальним становищем у реальному житті. Булери демонструють схильність до домінування, проявляють ініціативу, але зазвичай ігнорують інтереси інших та прагнуть контролювати всіх членів колективу.

Булери толерантно ставляться до насильства, перекладаючи відповідальність на жертву. Їхній авторитет формується не через особисті

досягнення, а через приниження інших, демонстрацію сили та переваги. Вони нечутливі до страждань і часто отримують садистське задоволення від процесу цькування. Для них характерні нарцисичні та лідерські риси, а також стійкі антисоціальні схильності.

Особа правопорушника, що вдається до булінгу, є складним соціально-психологічним феноменом, який поєднує особистісні характеристики, соціальні умови та обставини, що призводять до вчинення насильницьких дій фізичного, психологічного, сексуального чи економічного характеру. Кримінологічна характеристика такої особи описує комплекс соціально значущих ознак, що визначають її поведінку в колективі та поза ним.

Важливо зазначити, що правова кваліфікація дій булера можлива лише після введення кримінальної відповідальності за булінг. Водночас, на основі наявних досліджень можна сформулювати кримінологічну характеристику булера за основними елементами структури особи злочинця [31].

Водночас не можна недооцінювати роль **спостерігача**, третьої сторони у процесі булінгу. Саме спостерігач, навіть залишаючись пасивним, часто виступає своєрідним «підсилювачем» агресії, оскільки своєю бездіяльністю легітимізує насильство та підтримує авторитет агресора в очах колективу. Його реакція, тобто схвалення, байдужість чи засудження може суттєво вплинути як на інтенсивність булінгу, так і на психологічний стан жертви.

Отже, аналіз психологічних портретів жертв і агресорів показує, що жертви характеризуються підвищеною тривожністю, низькою самооцінкою, схильністю до підкорення та емоційної залежності від колективу, тоді як агресори прагнуть домінування, мають високий рівень самооцінки, нарцисизм і недостатню емпатію, часто легітимізуючи насильство через соціальний статус і авторитет у групі. Взаємодія між жертвою та агресором, а також роль спостерігачів визначає соціально-психологічний клімат колективу та інтенсивність булінгу.

2.2. Основні форми булінгу в навчальних закладах зі специфічними умовами навчання.

У сучасних умовах соціальної нестабільності, воєнного стану та цифрової трансформації суспільства проблема булінгу й кібербулінгу набуває особливої актуальності. Агресивні моделі поведінки, зниження рівня психологічної культури молоді, трансформація соціальних норм і міжособистісних взаємин створюють передумови для виникнення психологічного насильства в освітньому середовищі. У закритих соціальних мікросистемах, якими є заклади вищої освіти, зокрема відомчі навчальні заклади, прояви булінгу часто залишаються латентними, проте їхній вплив на психоемоційний стан, самооцінку та професійне становлення курсантів є надзвичайно високим.

Такі науковці, як Л. Д. Зеленська, О. Ю. Дроздов, Л. М. Карамушка, Т. Б. Костева, І. А. Левченко, С. Д. Максименко, К. В. Максьом, О. В. Олійник, В. Г. Панок, І. М. Періг, Ю. Ю. Руденко, С. К. Шандрук, Т. М. Титаренко, О. І. Хоріна та ін. підкреслюють, що булінг є не просто формою міжособистісного конфлікту, а складним психологічним і соціальним феноменом, який вимагає системного міждисциплінарного аналізу.

Також, А. Лесик і К. Сапранкова аналізують булінг у межах психолого-педагогічного дискурсу, розглядаючи його як складне соціальне явище, що виникає в процесі взаємодії учасників освітнього процесу. У центрі уваги авторів – освітні та виховні чинники, що впливають на виникнення та поширення булінгу в школах [38].

Соціально-психологічний контекст явища розкриває Д. Момат, який досліджує прояви булінгу та агресії серед учнів в умовах підвищеної соціальної напруги та воєнного конфлікту. Автор підкреслює важливість надання психологічної підтримки дітям, які пережили травматичні події, та аналізує ефективність програм адаптації й реінтеграції в шкільне середовище [39].

Юридичний вимір проблеми висвітлюється у праці В. Сокурєнка, який досліджує правові механізми боротьби з булінгом в Україні. Автор аналізує

національне законодавство у сфері протидії булінгу та мобінгу, виявляє його недоліки, а також пропонує шляхи вдосконалення нормативно-правової бази з метою забезпечення ефективного захисту прав дітей та учасників освітнього процесу [44].

О. Остапенко зосереджується на юридичному аспекті булінгу та мобінгу як формах насильства, що посягають на фізичну та психічну цілісність особи. У дослідженні розглядаються нормативно-правові засоби захисту потерпілих та окреслюються можливості правової протидії цим явищам в межах освітніх інституцій [41].

Проблема кібербулінгу в закладах освіти також привертає увагу численних науковців у різних сферах досліджень. Так, Olutola B. та Whitehouse C. аналізували супутні фактори виникнення кібербулінгу серед підлітків, які відвідують школу, визначаючи соціальні, психологічні та технологічні детермінанти цього явища [40]. Temitayo Oluwaseun Abrahams, Oluwatoyin Ajoke Farayola, Simon Kagawa, Prisca Ugomma Uwaoma, Azeez Olanipekun Hassan та Samuel Onimisi Dawodu здійснили огляд участі та відповідальності працівників освіти у вирішенні проблеми підвищення обізнаності учнів щодо кібербулінгу та впровадження освітніх програм з кібербезпеки [33]. Дослідження Седих К. та Конової М. було спрямоване на запобігання кібербулінгу серед студентської молоді в умовах освітнього середовища, визначення механізмів формування безпечного психологічного клімату та умов для професійного розвитку [42]. Проблему підготовки педагогів до організації профілактики інформаційного насильства в навчальних закладах висвітлювали Біда О., Дутка Г., Чичук А., Кучай Т., Подолян І. та Тернопільська В., акцентуючи увагу на методичних, психологічних та організаційних аспектах роботи з учнями [34]. Аналіз проблеми кібербулінгу в сучасному молодіжному середовищі та її актуальності в умовах цифрової трансформації здійснила В. Бедан, підкреслюючи соціальні та психологічні наслідки цього явища для розвитку особистості та професійної самоактуалізації молоді [35].

Систематичне цькування у колективі провокує психологічну травматизацію, емоційне вигорання, соціальну дезадаптацію та суттєво знижує академічну мотивацію. Для курсантів, які перебувають у структурованому середовищі з високим рівнем дисципліни та ієрархічними взаєминами, булінг має додаткові ризики, а саме формування пасивності, емоційної ізоляції та професійного цинізму. В умовах воєнного стану, коли суспільство переживає підвищений рівень стресу, ці процеси можуть посилюватися, набуваючи як відкритих, так і прихованих форм агресії.

Особливої уваги потребує вивчення психологічних механізмів булінгу серед курсантів, адже саме ця категорія здобувачів ступеня вищої освіти формує майбутній кадровий потенціал системи безпеки держави. Розуміння мотивацій, емоційних реакцій та соціальних чинників, які детермінують агресивну поведінку, дає можливість розробити ефективні програми профілактики, що поєднують психологічні, педагогічні та правові засоби впливу.

Психологічна безпека курсантів у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання є ключовим чинником ефективного освітнього процесу та професійної підготовки майбутніх фахівців сектору безпеки й оборони. Однією з найбільш небезпечних форм порушення соціально-психологічного клімату є булінг та кібербулінг, які проявляються у психологічному, фізичному, економічному та сексуальному насильстві, а також у дискримінаційних діях та мобінгу.

У цьому контексті важливо підкреслити, що подолання негативних проявів у міжособистісній взаємодії безпосередньо пов'язане з розвитком внутрішнього потенціалу особистості. Саме тому професійну самоактуалізацію доцільно розглядати як прагнення майбутнього фахівця до максимальної реалізації своїх здібностей і можливостей, самовдосконалення та розвитку особистісних і професійних якостей. Вона виступає рушійним механізмом формування професійної ідентичності та зменшує інтенсивність кризи фахової готовності.

Юнацький період (16–25 років), який припадає на курсантські роки, є ключовим для розвитку творчих здібностей, самовдосконалення та формування професійного «Я». Таким чином, створення безпечного освітнього середовища, вільного від проявів булінгу, є не лише умовою психологічного комфорту, а й фундаментом для становлення зрілої, відповідальної, професійно мотивованої особистості. Забезпечення психологічної безпеки та запобігання булінгу у закладі вищої освіти створює необхідні умови для розвитку самоактуалізації, що, у свою чергу, сприяє успішній самостійній професійній діяльності майбутніх фахівців.

Булінг (цькування) – це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [48].

І. Штих розглядає булінг як усвідомлену, систематичну агресивну поведінку, що супроводжується дисбалансом сил між агресором і жертвою. Вона підкреслює, що ключовим чинником у розвитку булінгу є соціально-психологічний клімат у колективі, рівень емпатії, толерантності та взаємоповаги серед його учасників. Дослідниця акцентує увагу на гендерних особливостях проявів булінгу, зазначаючи, що хлопці частіше демонструють відкриту фізичну або пряму вербальну агресію, тоді як дівчата схильні до непрямих форм, таких як, поширення чуток, соціальної ізоляції чи маніпуляцій. Авторка також звертає увагу на недостатній рівень культури ненасильницької поведінки серед молоді, що зумовлює потребу у впровадженні системних профілактичних програм, спрямованих на формування безпечного освітнього середовища [47].

Проблема булінгу в освітньому процесі поступово перетворюється на стабільну соціально-психологічну проблему, що обумовлено зростанням агресивної поведінки серед здобувачів вищої освіти, особливо в умовах

соціальної напруги, стресових впливів та трансформаційних змін у суспільстві. Булінг розглядається як форма психологічного насильства, що проявляється через систематичне приниження, цькування, соціальну ізоляцію або агресію щодо окремої особи. На думку вчених Є. Ю. Соболя та Корнійченко А. О. феномен булінгу охоплює не лише фізичну агресію, а й психологічну та цифрову (кібербулінг), що набуває особливої актуальності в умовах цифровізації сучасного суспільства [43].

Мобінг проявляється як систематичні дії або бездіяльність групи осіб, спрямовані на приниження честі та гідності, створення ворожого мікроклімату, психологічного чи економічного тиску. Дискримінація проявляється у будь-яких обмеженнях прав курсантів за ознаками статі, віку, національності, релігії, фізичних або психологічних особливостей і порушує принцип рівності, загрожуючи психічному здоров'ю.

Булінг і мобінг, як форми агресії та психологічного насильства, у сучасному суспільстві набули значного резонансу. Їхні причини є комплексними та часто коріняться в глибоких соціально-психологічних механізмах. Основними чинниками, що сприяють поширенню цих явищ, є недостатній рівень емпатії та емоційного інтелекту, що проявляється у відсутності здатності усвідомлювати почуття інших і розуміти наслідки власних дій; соціальна напруга та брак здорової комунікації в колективі, що провокують конфлікти і переростають у насильницькі прояви; стереотипи та нетерпимість до осіб, які відрізняються за зовнішністю, поведінкою або іншими характеристиками, що живлять ворожнечу та можуть слугувати основою для цькування; пасивність або байдужість дорослих, зокрема педагогів та батьків, які не реагують на прояви агресії, створюючи атмосферу безкарності для агресорів, а також недостатність навичок мирного розв'язання конфліктів, коли відсутність умінь керувати емоціями та конструктивно вирішувати суперечки змушує осіб вдаватися до насильства для досягнення власних цілей [37].

Кібербулінг, у свою чергу, являє собою насильство через цифрові канали комунікації, що має на меті принизити, залякати або психологічно підкорити

постраждалу особу. В українському законодавстві кіберпростір визначається як віртуальне середовище, що забезпечує можливості для комунікації та реалізації суспільних відносин. Він формується через взаємодію сумісних комунікаційних систем і надання електронних послуг з використанням мережі Інтернет або інших глобальних мереж передачі даних [49].

Виявами кібербулінгу як психологічного віртуального терору можуть бути: знущання чи глузування (приниження) у вигляді образливих текстових повідомлень, відео, фотографій (зокрема фейкових), самозванства (перевтілення в іншу особу у соцмережах), суперечок або флеймінгу, електронного шантажування внаслідок неправомірного одержання конфіденційної інформації, анонімних погроз, негативних коментарів особистісного спрямування, переслідування, зведення наклепів, провокування до самогубства в Інтернеті та ін. [35].

Булінг та кібербулінг серед курсантів формуються під впливом різних психологічних та соціальних чинників. Серед них ієрархічна структура навчального середовища, яка підкреслює відмінності у статусі та провокує прагнення домінування одних курсантів над іншими, особистісні характеристики кривдника, зокрема агресивність, низька емпатія та потреба у контролі через приниження інших, а також реакція групи: спостерігачі чи однокурсники можуть підсилювати прояви цькування через пасивність, страх або імпліцитну підтримку кривдника. Важливу роль відіграє емоційна та когнітивна незрілість постраждалих, низька стресостійкість і нездатність захистити себе, а також вплив цифрових технологій, який посилює прояви кібербулінгу через анонімність, швидкість поширення інформації та неможливість контролювати публікації. Наслідки булінгу та кібербулінгу для жертв включають тривожність, депресивні симптоми, зниження мотивації до навчання та соціальну ізоляцію, що підвищує ризик повторних випадків насильства.

Кожен з учасників кібернасилля в освітньому просторі переживає комплекс негативних відчуттів різного ступеню прояву, залежно від

особистісної сприйнятливості до подібного психологічно-віртуального тиску, його змістовності та інтенсивності: тривогу, депресію, психосоматичні розлади, наслідки смутку, самозвинувачення, зниженої самоповаги і самооцінки, страху, збентеження, отримують фобію спілкування та самовираження, планують або й проявляють суїцидальні думки, є чутливими і стриманими, або ж самі проявляють агресію, вживають алкоголь, стають психологічно, соціально та педагогічно пригнічені, демонструють нижчий рівень академічної успішності та зниження концентрації уваги [35].

У такому емоційно-психологічному напруженні курсанту надзвичайно складно справлятися з навчальним навантаженням у закладі вищої освіти та водночас контролювати якість і ефективність свого навчання. За даними К. О. Гордієнка, у таких умовах спостерігаються прояви зниження навчальної активності, ухилення від відвідування занять, нестабільні оцінки, соціальна ізоляція від навчальної групи, що часто може призвести до відрахування або самостійного рішення курсанта залишити навчання. Молодий курсант вичерпується під впливом зовнішніх кіберстресових факторів, що негативно впливає на формування його професійної компетентності та перешкоджає розвитку як майбутнього фахівця. Це також стосується кривдників, залучених до кібербулінгу. Зазвичай у цій ролі виступають особи, які самі зазнавали або зазнають психологічного цькування, фізичного насильства, мають низький рівень виховання, проявляють агресивну чи делінквентну поведінку, відстають у навчанні та характеризуються низькою професійною самоактуалізацією. Водночас трапляються випадки, коли кіберагресором може бути курсант із «типовою» поведінкою, без очевидних відхилень чи порушень.

У зв'язку з цим відповідальність за підтримання позитивного емоційного середовища в освітній комунікації у віртуальному просторі покладається на викладачів закладів вищої освіти та керівництво навчальних закладів. Основним завданням таких суб'єктів є забезпечення безпечних умов реалізації освітнього процесу, що сприятиме ефективному засвоєнню теоретико-практичних знань, формуванню відповідних умінь і навичок, а також

створенню підґрунтя для розвитку ключових професійних якостей курсантів, їхньої самоактуалізації та самореалізації як в освітньому середовищі, так і в подальшій професійній діяльності [42].

Для підвищення рівня психологічної безпеки освітнього середовища в закладах вищої освіти необхідно здійснювати комплекс заходів, що передбачає психолого-педагогічний супровід учасників освітнього процесу, який включає психопрофілактичну роботу, діагностику, консультування та корекційні заходи як на індивідуальному, так і на груповому рівні. Одночасно важливо розробляти й впроваджувати систему профілактичних заходів просвітницько-пропагандистського характеру, що сприяє поширенню знань, підвищенню загальної та політичної культури учасників освітнього процесу, формуванню ціннісно-орієнтованих відносин, гуманізації взаємодії між представниками різних поколінь та розвитку навичок саморегуляції особистості [34].

Виходячи з вищезазначеного, турбота про психологічну безпеку та створення сприятливого емоційного клімату у віртуальному освітньому просторі є невід'ємною складовою формування професійної ідентичності та самоактуалізації курсантів. Ефективна реалізація цих завдань передбачає комплексний підхід, який охоплює різні рівні освітнього процесу від індивідуального до загальноакадемічного. Зокрема, превентивні заходи повинні поєднувати увагу кураторів і викладачів до психологічних взаємин у групі, проведення педагогічних бесід про цінності та соціальні норми, організацію безпечних віртуальних комунікацій, формування довірливих стосунків, регулярне анонімне опитування курсантів, створення дискусійних і тренінгових груп, а також використання освітніх кінострічок з подальшим аналізом і рефлексією. Такий комплекс заходів не лише зменшує ризики проявів кібербулінгу, а й сприяє розвитку комунікативних навичок, саморефлексії та формуванню соціально відповідальної поведінки майбутніх фахівців.

Превенція кібербулінгу в освітньому просторі, на думку Седих К., Конової М., буде ефективною лише в разі охоплення різних рівнів – індивідуального (допомога і підтримка конкретної жертви психологічного

віртуального насильства), класний (курсантська група), загальноакадемічний [42].

Відповідно до кожного з рівнів ключовими ми вбачаємо такі напрямки:

- 1) уважність куратора курсантської групи та викладачів до психологічних взаємин між її учасниками, своєчасна реакція на поведінкові ознаки імовірної жертви, про які зазначалося раніше; 2) проведення педагогічних бесід про загальнолюдські цінності та їх викривлення в сучасному суспільстві, що призводить до необґрунтованої ненависті та заздрості, як наслідок – може слугувати причиною цькування; 3) створення закритих груп на віртуальних платформах для комунікації між суб'єктами педагогічного процесу (викладачами та курсантами), корпоративних акаунтів у ЗВО, чітке формулювання правил їх використання, наприклад, збереження користувачами свого паролю від сторонніх осіб, не відкривання додатків чи посилань невідомого змісту, відмова від повідомлення конфіденційних даних на інтернет-ресурсах, обов'язкова ідентифікація кожного учасника через увімкнений відео-зв'язку; 4) створення довірливих стосунків між куратором, викладачами та курсантами шляхом періодичної організації спільних зустрічей за межами навчального закладу, чи хоча б кураторських годин в ЗВО;
- 4) періодичне анонімне опитування (анкетування) членів курсантських груп на тему кібербулінгу (чи здійснює особа такі дії сама, чи відчуває їх на собі, як бачить вирішення цієї проблеми); 5) заснування дискусійних груп для педагогічного колективу ЗВО та курсантів, організація тренінгових занять, які сприятимуть покращенню комунікативних навичок курсантської молоді, спрямовуватимуться на зменшення внутрішньої і зовнішньої агресії по відношенню до оточення, дозволять проаналізувати свій емоційно-психологічний стан, допомагатимуть попереджувати прояви делінквентної поведінки чи її коректувати у відповідності до морально-ціннісних та соціально прийнятих норм у суспільстві; 6) перегляд кінострічок відповідної спрямованості (цінності, кібербулінг) з подальшим аналізом та написанням власного бачення ситуації у вигляді есе [42].

На думку Тернопільської В. ефективним фактором формування духовноморальної особистості курсанта виступає створення цілісного освітнього середовища, яке стає запорукою профілактики інформаційного насильства. Створення такого середовища має бути зорієнтованим на узгодження освітніх цілей і завдань, які покладені в основу профілактики інформаційного насильства та є його об'єднувальною основою для усіх суб'єктів освітнього процесу [45].

Профілактична робота в закладі вищої освіти має полягати в тому, щоб кожен курсант розумів сутність інформаційного насильства та інформаційної залежності, наслідки розвитку залежності, а також методи захисту від негативної інформаційної дії. Метою профілактики повинні стати формування у юнаків і дівчат установок, які забезпечать стійкість до критичного сприйняття інформаційного середовища, що дозволить убезпечити їх від інформаційного насильства [45].

Профілактику інформаційного насильства в освітньому середовищі закладу вищої освіти необхідно здійснювати за такими напрямками: 1) ознайомлення учасників освітнього процесу з особливостями поширення та наслідками інформаційного насильства; 2) систематична просвітницька робота щодо попередження інформаційного насильства (проведення тренінгів, лекцій, круглих столів, бесід, диспутів, акцій, конкурсів, зустрічей з представниками кіберполіції, громадських організацій та ін.); 3) формування правових знань та правової поведінки курсантської молоді, відповідального ставлення до свого та життя інших людей; 4) формування навичок безпечного освітнього середовища [45].

Отже, профілактика булінгу та кібербулінгу серед курсантів потребує комплексного підходу. Вона включає психологічну просвіту через тренінги та семінари для курсантів щодо форм, причин і наслідків цькування та способів реагування. Важливим є психологічний супровід постраждалих, консультування, групова робота, формування ресурсних груп підтримки та розвиток навичок стрес-менеджменту. Не менш значущим є впровадження

медіації та процедур вирішення конфліктів із залученням психологів і кураторів. Профілактика повинна також включати правову обізнаність, що інформує курсантів про норми законодавства щодо протидії булінгу, кібербулінгу, мобінгу та дискримінації, а також про права постраждалих та відповідальність кривдників. Систематичний моніторинг соціально-психологічного клімату у навчальних групах дозволяє вчасно виявляти потенційні ризики та здійснювати необхідне втручання.

Правове регулювання протидії булінгу та кібербулінгу передбачає забезпечення доступу постраждалих до психологічної та правової допомоги, притягнення кривдників до дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності. Поєднання правових та психологічних заходів дозволяє не лише припинити прояви насильства, а й запобігати їх повторенню, формуючи безпечне та сприятливе освітнє середовище для всіх курсантів.

Отже, дослідження свідчить, що ключовими факторами виникнення булінгу та кібербулінгу є соціально-психологічний клімат у колективі, рівень емпатії та толерантності, недостатня культура ненасильницької взаємодії, ієрархічна структура навчального середовища, особистісні характеристики агресора та пасивність групи. В умовах цифровізації освітнього середовища кібербулінг набуває особливої актуальності через анонімність, швидкість поширення інформації та неможливість повного контролю її розповсюдження.

Наслідки булінгу та кібербулінгу є багатовимірними та включають психоемоційне виснаження, депресивні та тривожні стани, психосоматичні розлади, зниження академічної успішності, соціальну ізоляцію, зниження самоповаги та самооцінки, а в окремих випадках, формування делінквентної поведінки та суїцидальних тенденцій. Важливим є те, що ці явища негативно впливають не лише на постраждалих, а й на кривдників, які зазвичай характеризуються порушеннями соціальної адаптації, низькою професійною самоактуалізацією та агресивною поведінкою.

Ефективна профілактика та протидія булінгу і кібербулінгу повинна здійснюватися на комплексній основі, включаючи психологічний, правовий та

освітньо-педагогічний аспекти. Серед ключових заходів виділяються: психолого-педагогічний супровід, діагностика та консультування постраждалих, навчання курсантів навичкам управління конфліктами, тренінги з розвитку емпатії та медіації.

Висновки до Розділу 2

Аналіз психологічних особливостей проявів булінгу серед курсантів дозволяє констатувати, що цей феномен є багатовимірним соціально-психологічним явищем, яке формується під впливом складної взаємодії індивідуально-психологічних характеристик особистості, соціальних ролей у колективі, організаційно-дисциплінарних умов та загального соціального оточення. Булінг у курсантському середовищі не можна розглядати як ізольовані, випадкові прояви насильства, оскільки він має системний характер і виступає закономірним продуктом взаємодії особистісних, групових і соціальних факторів, що формують поведінкові моделі учасників колективу. Така взаємозалежність поведінкових патернів жертв, агресорів та спостерігачів створює складну динаміку взаємодії, де кожен учасник процесу булінгу відіграє визначальну роль у розвитку або стримуванні насильницьких проявів.

Психологічний портрет жертв булінгу характеризується підвищеною вразливістю, низьким рівнем самооцінки, тривожністю, схильністю до підкорення та емоційної залежності від колективу. Жертви проявляють як пасивні, так і провокативні форми поведінки, що визначає ступінь ризику виникнення конфліктних ситуацій і ускладнює прогнозування подальших наслідків цькування. Досвід систематичного булінгу призводить до соціальної ізоляції, хронічної тривожності, депресивних станів, порушення самооцінки, втрати довіри до оточення, а в окремих випадках – до формування асоціальної або саморуйнівної поведінки. Психологічний стан жертви є критично важливим фактором, який впливає не лише на індивідуальний психоемоційний розвиток, а й на загальний соціально-психологічний клімат колективу, оскільки він визначає потенційну спрямованість і інтенсивність взаємодії між учасниками булінгових ситуацій.

Агресори, або булери, проявляють високий рівень самооцінки, прагнення до домінування, нарцисичні риси особистості, недостатню емпатію, схильність до маніпуляцій та ігнорування потреб інших членів колективу. Їхня агресивна

поведінка часто визначається соціальним статусом, бажанням здобути авторитет у групі, сімейними факторами, психологічними травмами та засвоєними моделями насильства. Активні і пасивні булери створюють середовище, у якому насильницькі дії легітимізуються, а соціальні норми колективу підпорядковуються потребам агресора. Така динаміка сприяє формуванню в колективі культурної та психологічної толерантності до насильства, знижує ефективність соціальної взаємодії і впливає на загальний рівень дисципліни та мотивації до навчання.

Спостерігачі, або нейтральні учасники булінгових ситуацій, виконують особливу функцію у формуванні соціально-психологічного клімату. Їхні дії, поведінка та позиція щодо проявів насильства можуть значною мірою посилювати агресію, легітимізуючи булінг, або, навпаки, стримувати її, демонструючи активну підтримку жертв або соціальну неприйнятність агресивних дій. Взаємодія жертви, агресора та спостерігачів формує системну динаміку курсанського колективу, де прояви булінгу відображають не тільки індивідуальні психологічні особливості учасників, а й соціальні процеси, характер взаємовідносин у групі, а також рівень морально-етичної та правової культури серед курсантів.

Наслідки булінгу для курсантів мають багатоплановий характер і включають порушення психоемоційного стану, зниження мотивації до навчання та професійного розвитку, формування асоціальних стратегій поведінки, розвиток тривожних та депресивних симптомів, а також негативно впливають на когнітивні та соціальні компетентності. Постійний психологічний тиск у колективі знижує ефективність освітнього процесу, перешкоджає формуванню лідерських навичок, командної взаємодії та соціальної відповідальності, що є критично важливими для майбутніх правоохоронців.

З урахуванням отриманих даних можна стверджувати, що булінг у курсантських колективах не є випадковим або епізодичним явищем, а виступає закономірним продуктом взаємодії індивідуальних психологічних

особливостей, соціальної структури групи, організаційно-дисциплінарних умов та специфічного середовища навчального закладу. Усвідомлення цих закономірностей створює науково обґрунтовану основу для розроблення комплексних профілактичних заходів, які передбачають психологічну підтримку жертв, корекційну роботу з агресорами, розвиток емпатії та соціально-етичної компетентності, формування здорового психологічного клімату та ефективних комунікативних стратегій у колективі.

Таким чином, результати дослідження підтверджують необхідність системного підходу до попередження булінгу, який включає поєднання психологічної профілактики, соціально-педагогічного супроводу та формування нормативно-правового середовища, що регулює поведінку курсантів і створює умови для їх психоемоційної безпеки, розвитку особистісної самостійності, відповідальності та професійної компетентності. Врахування індивідуальних, групових і соціальних факторів у процесі навчання дозволяє не лише ефективно протидіяти насильству, а й сприяти формуванню високопрофесійних фахівців, здатних діяти етично, конструктивно та відповідально у складних соціально-психологічних умовах професійної діяльності.

РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ТА ПРОТИДІЯ БУЛІНГУ В КУРСАНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

3.1. Юридична відповідальність за булінг у закладах зі специфічними умовами навчання.

Юридичне регулювання протидії булінгу в Україні ґрунтується на положеннях Конституції України, яка проголошує життя та здоров'я людини, її честь, гідність, недоторканність та безпеку як найвищу соціальну цінність (ст. 3) та встановлює заборону на катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання (ст. 28) [50]. Вказана конституційна норма узгоджується з міжнародно-правовими стандартами захисту прав людини, зокрема із Загальною декларацією прав людини (ст. 5) [51] та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 3) [52], що визнають будь-які форми насильства та приниження людини неприпустимими.

До вітчизняного законодавства, яке регламентує захист дітей та молоді від насильства, у тому числі булінгу, належать численні закони України, серед яких «Про охорону дитинства» [53], «Про освіту» [54], «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [55], «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [56], «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [57], «Про повну загальну середню освіту» [58], «Про загальну середню освіту» [59]. Важливу роль у правовому регулюванні захисту дітей відіграють також кодекси: Кодекс України про адміністративні правопорушення [48], Кримінальний кодекс України [60], Цивільний кодекс України [61], Сімейний кодекс України [62]. Значну регуляторну функцію виконують також постанови Кабінету Міністрів України та накази Міністерства освіти і науки України [63-67].

Проте, незважаючи на наявність нормативно-правових актів, в Україні все ще недостатньо розвинена система правового та соціального захисту від булінгу. Зокрема, у Кримінальному кодексі України відсутня окрема стаття, що безпосередньо передбачала б кримінальну відповідальність за цькування у навчальних закладах, а профілактичні служби функціонують у неповному обсязі, що суттєво відрізняє національну практику від міжнародного досвіду.

Міжнародно-правова база захисту дітей включає Конвенцію ООН про права дитини, яка визначає дитиною особу до досягнення 18 років і вимагає від держав-учасниць вжиття всіх необхідних заходів для захисту дітей від будь-яких форм дискримінації та насильства, у тому числі в освітньому середовищі [67]. Конвенція проголошує щодо неприпустимості будь-якого насильства, а також на необхідності застосування методів шкільної дисципліни, які поважають гідність дитини. Важливим міжнародним документом є також резолюція ООН 2014 року щодо боротьби з усіма формами булінгу, що закликає держави впроваджувати превентивні заходи для захисту дітей і підлітків від цькування.

Досвід зарубіжних країн демонструє більш розвинену систему протидії булінгу. Так, у Великій Британії 2016 року прийнято закон, який закріплює за школами обов'язок запобігання булінгу та заохочення позитивної поведінки учнів, включаючи визначення цькування як повторюваних дій із фізичною або емоційною шкодою іншому учню [68]. У США законодавча діяльність у сфері протидії булінгу започаткована у 1999 році, а на федеральному рівні здійснюється через роботу Управління безпечних та вільних від наркотиків шкіл (OSDFS), що забезпечує профілактику насильства та кібербулінгу [69]. Досвід штатів Джорджія та Канзас свідчить про впровадження заходів щодо криміналізації цифрового цькування та встановлення превентивних норм для захисту різних категорій учнів, включно з особами з обмеженими можливостями та представниками ЛГБТ-спільноти.

У Японії закон «Про підтримку безпечного інтернет-середовища для молоді» (2008) встановлює обов'язкове використання фільтрів для доступу

дітей до інтернету та передбачає механізми автоматичного видалення образливих коментарів [70]. У Новій Зеландії Закон «Про шкідливі цифрові комунікації» (2015) передбачає адміністративну та кримінальну відповідальність за кібербулінг, включно з онлайн-тролінгом [71]. У Німеччині ще з 1953 року Закон «Про розповсюдження матеріалів, шкідливих для молоді» забезпечує захист неповнолітніх від шкідливої інформації та передбачає кримінальну відповідальність за порнографічні матеріали для дітей [72].

Таким чином, міжнародна практика свідчить про комплексний підхід до протидії булінгу, який включає превентивні, соціальні та правові заходи, що поєднують захист фізичної та психологічної безпеки учнів. Українське законодавство потребує вдосконалення, зокрема шляхом розроблення спеціальних кримінально-правових норм, адміністративних механізмів і профілактичних служб у навчальних закладах зі специфічними умовами навчання.

Міжнародний досвід демонструє, що прояви насильства серед неповнолітніх набувають різноманітних форм та можуть призводити до надзвичайно серйозних наслідків для учасників освітнього процесу. Так, у 2001 році в Республіці Сальвадор активність молодіжних банд спричинила збільшення кількості вуличних конфліктів, зґвалтувань та вбивств. Особливе занепокоєння громадськості викликали вибухи гранат на шкільних майданчиках, що поставило під загрозу безпеку дітей в освітньому середовищі. У відповідь на цю проблему, члени Національної асоціації скаутів організували дослідження причин, які призводять молодь до вступу в банди, та впровадили соціальні превентивні заходи. Зокрема, школярів віком 15–20 років було запрошено до літніх таборів, де вони працювали у «бригадах солідарності», формуючи навички конструктивної взаємодії, творчого самовираження та взаємоповаги. В результаті, за даними Національної цивільної поліції Сальвадору, рівень насильства серед учнів знизився на 80% [73].

В Україні проблема булінгу у навчальних закладах залишається актуальною і набирає масштабів, що потребують системного правового

врегулювання. Серед факторів, що підвищують ризик цькування, виділяють особливості зовнішності, рідкісне ім'я, незвичне хобі, високий рівень інтелекту, фізичні особливості чи соціальний статус дитини. Наслідки булінгу варіюються від психічних травм до тяжких кримінальних наслідків, включаючи самогубства.

Особливо актуальним є масове цькування у школах, коли група учнів організовує жорстоке приниження окремого учня або групи учнів із застосуванням фізичного насильства та нанесенням тілесних ушкоджень. Часто ці дії фіксуються на мобільні пристрої та публікуються в інтернеті, що одночасно є доказовою базою для правоохоронних органів і засобом пропаганди насильства серед учнівської молоді. Освітня ієрархія, в якій формуються жертви, кривдники та організатори цькування, іноді виявляє особливо жорстокі та систематичні форми насильства, що перевищують за жорстокістю дії дорослих.

Яскравим прикладом є ситуація, яка склалася в Національній академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, що набула широкого суспільного резонансу у 2023-2024 роках. Згідно з повідомленням члена Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України Юлії Яцик, до органів державної влади надійшли численні звернення від курсантів щодо фактів булінгу, фізичного та психологічного насильства, а також порушень, пов'язаних з організацією освітнього процесу і побутових умов. Зокрема, мали місце скарги на обмеження в отриманні звільнень, які, відповідно до встановленого порядку, надавалися лише за присутності одного з батьків або дружини, навіть у випадках курсантів, які досягли 30-річного віку. Подібна практика була кваліфікована як обмеження особистої свободи та вияв відсутності правової визначеності у внутрішніх нормативних актах закладу. Усний характер «Наказу», на який посилалися командири, також викликає занепокоєння з точки зору правової легітимності управлінських рішень. Особливої уваги заслуговують зафіксовані випадки використання фізичного насильства та публічних принижень. Так, один з начальників курсу

застосовував нецензурну лексику, погрози та принизливі методи «виховання», що включали примус до поїдання цигарок та тілесні ушкодження курсантів. Деякі з курсантів повідомляли про вибиті зуби, зламані пальці, а також про факти цькування у зв'язку з їх громадянською позицією. У науковому дискурсі подібна ситуація розглядається як прояв інституціоналізованого насильства та порушення освітніх стандартів у закладах освіти із специфічними умовами навчання, що вимагає термінового перегляду політики внутрішнього контролю, дотримання стандартів прав людини, а також розробки ефективних механізмів психологічної підтримки курсантів [78].

У цьому контексті юридична відповідальність за булінг (цькування) в закладах освіти, зокрема в установах із специфічними умовами навчання, набуває особливої уваги як напрям адміністративно-правової науки, що відповідає на нові виклики, пов'язані із забезпеченням безпечного освітнього середовища. У широкому значенні юридична відповідальність – це закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали [75, с. 112].

То ж впровадження адміністративної відповідальності за булінг (цькування) слід розглядати як конкретну форму реалізації юридичної відповідальності, що спрямована на захист гарантованих прав учасників освітнього процесу. Інституціоналізація державної політики у сфері протидії булінгу знайшла своє відображення у законодавстві України шляхом доповнення Кодексу України про адміністративні правопорушення спеціальною нормою – статтею 173-4 «Булінг (цькування) учасника освітнього процесу». Відповідні зміни були внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 року №2657-VIII, що стало важливим кроком у напрямі юридичної конкретизації відповідальності за порушення особистої безпеки учасників освітнього процесу [74].

Так, згідно прийнятого Закону булінг (цькування) – це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого. Дослівно булінг від англ. *Bulling, bully* – хуліган, забіяка, задира, грубіян [74].

З огляду на важливість правильної правової кваліфікації адміністративного проступку доцільно розглянути його склад. Н. Опольська у своїх дослідженнях зазначає, що об'єктом адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173-4 КУпАП, є здоров'я, воля, честь і гідність особи, що зазнають посягання у процесі здійснення булінгу (цькування) [76]. Така позиція відображає аксіологічний підхід до тлумачення об'єкта правопорушення, орієнтований на безпосереднє порушення прав та свобод особи, гарантованих Конституцією України. У свою чергу, М. Приходько пропонує більш деталізовану структуру об'єкта правопорушення, вказуючи на його багаторівневий характер. Також, вона, виокремлює загальний об'єкт, який охоплює суспільні відносини, врегульовані та охоронювані нормами адміністративного права, і які перебувають під захистом системи адміністративно-деліктного реагування, а також родовий об'єкт, що охоплює суспільні відносини у сфері охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки [77]. Такий підхід дозволяє інтерпретувати булінг не лише як правопорушення, спрямоване проти індивідуальних благ конкретної особи, а і як загрозу публічному порядку в системі освітнього середовища, що потребує посилення заходів юридичного впливу.

Отже, враховуючи зазначене, доречно підкреслити, що явище булінгу носить колективний характер та має значний психогенний вплив на особистість курсанта. Серед головних причин булінгу виділяють наступні: низький рівень

самооцінки, ригідність, бажання самоствердитися, будь яким способом, наслідування негативних форм поведінки та боротьба в мікрогрупі за авторитет.

Об'єктивна сторона булінгу полягає у вчиненні суспільно небезпечного винного діяння, що виражається в активній поведінці учасників освітнього процесу, спрямованій на здійснення психологічного, фізичного, економічного або сексуального насильства, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, по відношенню до малолітньої чи неповнолітньої особи, або, навпаки, з боку такої особи щодо інших учасників освітнього процесу, що має наслідком або потенційно здатне спричинити шкоду психічному чи фізичному здоров'ю потерпілого [48]. Важливим елементом об'єктивної сторони є систематичність, тобто неодноразове або повторюване вчинення дій, що утворюють булінг.

Окремо в межах об'єктивної сторони виокремлюються кваліфікуючі ознаки діяння, як-от вчинення булінгу групою осіб, повторність протягом року після накладення адміністративного стягнення, або вчинення булінгу особами, що не досягли шістнадцятирічного віку, за які відповідальність несе їхній законний представник.

Також формою об'єктивної сторони є бездіяльність керівника закладу освіти, яка полягає у неповідомленні уповноважених підрозділів органів Національної поліції України про виявлені факти булінгу, що є окремим порушенням обов'язку із забезпечення безпечного освітнього середовища [48]. Таким чином, об'єктивна сторона аналізованого адміністративного правопорушення охоплює як діяння у формі активної протиправної поведінки, так і протиправну бездіяльність, наслідком яких є посягання на охоронювані законом суспільні відносини у сфері освіти, що забезпечують особисту недоторканність та гідність учасників освітнього процесу.

Діяння, що має ознаки булінгу, може розглядатися виключно як закінчене. Кодекс України про адміністративні правопорушення не передбачає відповідальності за замах або готування до вчинення адміністративного проступку, зокрема й щодо булінгу.

Суб'єктами булінгу (цькування) є учасники освітнього процесу. Статтею 52 Закону України «Про освіту» визначено цю категорію осіб: здобувачі освіти; педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники; батьки здобувачів освіти; фізичні особи, які провадять освітню діяльність; інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти. Відповідно до п. 8 ч. 1 ЗУ «Про освіту», здобувачами освіти є «вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, аспіранти (ад'юнкти), інші особи, які здобувають освіту за будь-яким видом та формою здобуття освіти» [54]. То ж, до адміністративної відповідальності за булінг (цькування) можна притягнути вищезазначену категорію осіб, якщо вони вчинили протиправні діяння, які підпадають під ознаки булінгу (цькування) відносно малолітніх або неповнолітніх, або вчинення протиправного діяння малолітніми та (або) неповнолітніми відносно цих осіб.

Варто зауважити, що суб'єкт адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173-4 КУпАП характеризується не тільки загальними ознаками, а й спеціальними, тобто, суб'єктом булінгу може бути тільки фізична осудна особа, яка досягла 16 років та є учасником освітнього процесу.

Суб'єктивна сторона цькування характеризується умисною формою вини, що свідчить про усвідомлення протиправного характеру свого діяння і прогнозує його шкідливі наслідки. Серед внутрішньої психічної діяльності булера виокремлюють мотиваційний компонент, особисту неприязнь та прагнення підкорити потерпілого. На думку фахівців, від процесу булінгу страждають як і жертва так і сам агресор. Емоційне насильство, яке викликає в жертви емоційне напруження, психологічний тиск з боку кривдника знаходить своє відображення в структурних змінах власне особистості агресора.

Також, доречно звернути увагу, що адміністративна відповідальність за булінг (цькування) в Україні настає у тому випадку, якщо у діяннях учасників освітнього процесу не вбачаються ознаки кримінального правопорушення, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України. Зокрема, у випадках, коли дії булера призвели до заподіяння потерпілому тілесних

ушкоджень, що за ступенем тяжкості кваліфікуються як тяжкі або середньої тяжкості, такі діяння підпадають під ознаки злочину відповідно до статей 121 або 122 КК України [60].

Таким чином, правове регулювання протидії булінгу в Україні ґрунтується на конституційних принципах захисту життя, здоров'я, честі та гідності особи, а також на численних законодавчих і підзаконних актах, що визначають механізми запобігання та протидії насильству в освітньому середовищі. Впровадження статті 173-4 КУпАП закріплює адміністративну відповідальність за цькування, охоплюючи різні форми насильства, у тому числі з використанням електронних засобів комунікації, та підкреслює значущість систематичності і групового характеру правопорушення. Аналіз суб'єктного та об'єктивного складу булінгу, його психогенних і соціальних причин свідчить про комплексний характер цього явища, яке впливає як на жертв, так і на агресорів, формуючи динаміку соціально-психологічних процесів у колективі. Попри наявність законодавчих механізмів, практика свідчить про потребу подальшого вдосконалення профілактичних та превентивних заходів, а також гармонізації національної системи захисту з міжнародними стандартами для забезпечення безпечного та здорового освітнього середовища.

3.2. Превентивні заходи та роль командирів і викладачів у створенні безпечного середовища в закладах зі специфічними умовами навчання

У сучасних умовах реформування системи освіти, зокрема закладів зі специфічними умовами навчання, особливого значення набуває питання створення безпечного та сприятливого освітнього середовища. Ефективна профілактика проявів агресії, булінгу та інших форм деструктивної поведінки неможлива без цілеспрямованої діяльності командирів і викладачів, які виступають не лише організаторами освітнього процесу, а й провідними суб'єктами виховного впливу. Саме від їхньої компетентності, педагогічної культури та морального авторитету залежить формування у здобувачів вищої освіти почуття безпеки, взаємоповаги та дисципліни. У цьому контексті превентивні заходи мають бути системними, інтегрованими в усі сфери життєдіяльності навчального закладу та спрямованими на формування стійких антибулінгових установок у колективі.

В закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання спостерігається широке поширення міжособистісних негативних явищ, що проявляються через психологічний та фізичний тиск, насильство й цькування. Проблема насильства та агресії в підлітковому середовищі привертає увагу не лише правозахисників та педагогів, а й психологів та соціологів. Феномен булінгу та жорстокого поводження серед дітей має глобальний характер, і для ефективної превенції вітчизняній системі освіти важливо враховувати міжнародний досвід [79].

У країнах Європи та США протидія насильству щодо дітей розглядається як важливий елемент державної соціальної політики. Проведення демократичних реформ, лібералізація сімейних і освітніх інститутів, утвердження принципів толерантності сприяють зменшенню проявів соціально деструктивної поведінки, зокрема у сфері міжособистісних відносин. У цьому контексті діти визначаються як особлива соціальна група, яка потребує підвищеного рівня захисту та підтримки, а профілактика насильства й надання

своєчасної допомоги постраждалим виступають пріоритетними напрямками державної та суспільної діяльності.

Заборона фізичного покарання розглядається як механізм гарантування права дитини на особисту недоторканність. Водночас, як зазначав В Буткевич, ця заборона не є абсолютною. Так, Європейський Суд з прав людини у справі «Костело-Робертс (Costello-Roberts) проти Об'єднаного Королівства» від 25 вересня 1993 року визнав, що фізичне покарання в школах може застосовуватися як складова дисциплінарного режиму [80].

Одним із перших комплексних механізмів превенції булінгу стала програма Д. Ольвеуса (The Olweus Bullying Prevention Program, ОВРР), що отримала широку міжнародну апробацію [81]. Більшість сучасних превентивних програм у закладах освіти збудовані на принципах цієї моделі, зберігаючи її структуру та цілі: поліпшення міжособистісних відносин серед здобувачів освіти, формування безпечного освітнього середовища, створення умов для розвитку дитини, зниження кількості випадків булінгу та запобігання новим інцидентам.

Програма реалізується на чотирьох рівнях: соціальному, шкільному, класному та індивідуальному. На соціальному рівні здійснюється взаємодія з організаціями, що займаються профілактикою булінгу. На шкільному рівні цільовою групою є всі учні, їхні батьки та педагогічний склад. Вживаються заходи з підвищення обізнаності викладачів щодо ознак булінгу та організації освітнього простору для запобігання насильницьким діям. Організуються збори педагогічних працівників для формування ініціативних груп та обговорення основних положень превенції. Крім того, передбачено створення внутрішніх контакт-ліній для підтримки постраждалих дітей та проведення зустрічей з батьками для обговорення запобіжних заходів.

На класному рівні розробляються правила поведінки, які виключають прояви булінгу, формулюються спільно з учнями та спрямовані на регулювання поведінки без приниження особистості. Педагог активно заохочує позитивну соціальну поведінку та застосовує санкції, спрямовані на корекцію дій, а не

особистості. Систематичні класні години та інтеграція принципів превенції в освітній процес дозволяють змінювати не лише виховання, а й сам процес навчання, що особливо важливо в закладах зі специфічними умовами навчання [81].

У науковій праці «Gewalt in der Schule» (1996) вперше здійснено систематичне дослідження феномену булінгу та насильства в освітньому середовищі. Науковець виділив низку характерних ознак булінгу: по-перше, не всі конфлікти в колективі свідчать про булінг; по-друге, конфліктні ситуації в колективі є природним проявом зіткнення інтересів, проте систематичні, тривалі та повторювані конфлікти щодо окремого учасника сигналізують про можливу наявність булінгу; по-третє, булінг має асиметричний характер, оскільки завжди пов'язаний із приниженням та цькуванням окремого члена групи; по-четверте, булінг є умисною дією, метою якої є підриг соціального статусу та психоемоційного стану жертви [81].

Д. Ольвеус у рамках превентивної моделі рекомендує застосовувати метод навчання у співпраці, а на індивідуальному рівні – проводити так звані «серйозні бесіди» (serious talks) з булерами, жертвами та їхніми батьками. У ході цих бесід педагогами та психологами пояснюється неприпустимість насильницької поведінки, жертві надаються рекомендації щодо запобігання цькуванню, а батьки ознайомлюються з можливими причинами агресивної поведінки та шляхами сімейного виховання, які зменшують ризики агресії або віктимної поведінки. Крім того, пропонується організація зустрічей між батьками жертв та булерів для обговорення ситуацій цькування та вироблення спільних напрямків дій. Таким чином, програма Д. Ольвеуса спрямована на зміну педагогічного середовища, в якому перебуває дитина, створюючи комплексну систему превенції [81].

Досвід Великої Британії також демонструє ефективні підходи до попередження булінгу в освітньому середовищі. У 2006 році урядом було розроблено стратегію «Safe to Learn: Antibullying Work at School», яка визначає булінг як неприпустиме явище, за контроль над яким відповідають усі

працівники школи. В кожній освітній установі запроваджено Статут проти булінгу (Bullying – A Charter for Action), який передбачає призначення відповідального працівника (педагога чи психолога) для моніторингу поведінки учнів, консультування та надання необхідної допомоги [81].

У рекомендаціях Міністерства освіти Великої Британії передбачено комплексний підхід до запобігання булінгу, що включає залучення батьків, громади, учнів, представників органів управління освітою, а також правоохоронних та релігійних структур. Ключовою є роль відповідального педагога або психолога, який координує превентивну роботу, спостерігає за поведінкою учнів та надає психологічну підтримку. До основних заходів належать інтеграція питань булінгу у навчальні програми з психології та соціального життя, організація соціальних подій за шкільним календарем, спрямованих на підвищення обізнаності учнів, а також проведення Антибулінгового тижня, який поєднує різноманітні форми роботи: бесіди, відеолекторії, виставки, тренінги. Ці заходи забезпечують комплексність і всеохоплюваність профілактичної діяльності, залучаючи учнів, педагогів, батьків та громадське самоврядування, сприяючи усвідомленню прав, обов'язків та поваги до відмінностей серед людей, а також інформуючи про сутність, види булінгу, його наслідки та шляхи надання кваліфікованої психологічної допомоги [81].

У Великобританії у 2016 році було прийнято перший закон про боротьбу з булінгом у навчальних закладах, який наразі діє лише у Північній Ірландії. До цього часу превентивна робота здійснювалася за допомогою програм, подібних до розробок Д. Ольвеуса, зокрема програми Делвіна Тейтум, яка включає три стадії: роботу з кризовою ситуацією, втручання та профілактику [81].

У Сполучених Штатах профілактика булінгу регламентується на рівні окремих штатів: перший закон був ухвалений у Джорджії у 1999 році та забороняв використання електронних пристроїв для цькування, а останнім штатом, що запровадив законодавчі норми, стала Монтана у 2015 році. Кожен штат формує власні програми протидії булінгу, однак єдиної федеральної

нормативної бази поки що не існує. При цьому, якщо булінг пов'язаний із дискримінацією, державні навчальні заклади зобов'язані розглядати такі випадки як порушення цивільних прав [81].

У країнах Європейського Союзу приділяється посилена увага вивченню шкільного насильства та впливу його проявів на дітей і підлітків. Наприклад, в Албанії, де спостерігається високий рівень булінгу серед школярів (37% психологічний тиск, 33% фізичний), було ініційовано трирічний проєкт за фінансування ЄС на 600 000 євро. Проєкт реалізується у партнерстві з Міністерством освіти, науково-дослідними установами, школами, місцевими громадами, медіа та неурядовими організаціями. Мета ініціативи полягає у створенні безпечного навчального середовища шляхом тренінгів для педагогів, вихованні моральних цінностей у шкільному середовищі, активній участі учнів у формуванні безпечного простору та розвитку навичок мирного вирішення конфліктів [82].

У Чехії превентивні заходи здійснюються як державними, так і приватними ініціативами, зокрема через мобільні додатки для анонімного повідомлення про булінг. Держава наразі не застосовує адміністративної або кримінальної відповідальності за булінг, проте впроваджує превентивні механізми, такі як шкільні психологи, тематичні заняття, «Скриньки довіри», екскурсії та спільний відпочинок [83].

Отже, проблема створення безпечного освітнього середовища у закладах зі специфічними умовами навчання має комплексний характер і потребує міжгалузевго підходу, що поєднує кримінально-правові, адміністративні, педагогічні, психологічні та етичні засади. Особливість таких закладів полягає у поєднанні освітнього процесу із суворою дисциплінарною регламентацією, ієрархічними взаєминами, чіткою підлеглистю та необхідністю формування у курсантів професійної готовності до дій у стресових умовах. У цьому контексті превентивна діяльність командирів і викладачів виступає не лише механізмом реагування на ризики девіантної поведінки чи прояви насильства, а й

системоутворювальним чинником формування правової культури, морально-психологічної стійкості та колективної відповідальності.

Формування безпечного середовища передбачає створення таких умов, за яких будь-які прояви булінгу, психологічного тиску, приниження чи насильства стають не лише юридично, а й морально неприйнятними. Цей процес ґрунтується на превентивних засадах, відповідно до яких ключова роль належить керівному складу та науково-педагогічним працівникам, які зобов'язані не тільки контролювати дотримання дисципліни, а й бути носіями етичних цінностей, взірцем правомірної поведінки, професійної гідності та взаємоповаги. Профілактична функція в освітньому середовищі закладів з особливим статусом є, по суті, продовженням виховної, оскільки передбачає не лише запобігання негативним проявам, але й розвиток у здобувачів вищої освіти здатності до самоконтролю, рефлексії, правової свідомості та толерантності.

Науковці неодноразово наголошували, що ефективна превенція у таких закладах повинна спиратися на концепцію «нульової толерантності» до насильства, яка передбачає чітке реагування на будь-які факти порушень, навіть якщо вони мають незначний або латентний характер. Це узгоджується з положеннями Концепції розвитку системи освіти в секторі безпеки і оборони України, де визначено, що педагогічний і командирський склад зобов'язаний формувати у майбутніх правоохоронців культуру гідності, відповідальності та поваги до людської особистості.

Важливим нормативним орієнтиром у цій площині є Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 6 лютого 2019 року № 88 «Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських», зареєстрований у Міністерстві юстиції України 4 квітня 2019 р. за № 348/33319. Зазначений Порядок закріплює комплекс організаційних, психологічних і виховних механізмів, спрямованих на забезпечення

професійної надійності, емоційної стабільності та морально-психологічної стійкості персоналу і здобувачів освіти. Він визначає необхідність постійного моніторингу психоемоційного стану курсантів, своєчасного реагування на кризові прояви, запобігання конфліктним ситуаціям і формування психологічно безпечного середовища [84].

У межах цього нормативного регулювання превентивна діяльність розглядається не як окремий елемент педагогічної роботи, а як системний процес, що охоплює психодіагностику, психологічне консультування, профілактику професійних деформацій, адаптацію до умов службової діяльності та формування морально-етичних стандартів поведінки. Відповідно до цього, командири і викладачі покликані виконувати роль не лише організаторів освітнього процесу, а й суб'єктів психологічної підтримки, які здатні своєчасно виявляти ознаки девіантної поведінки, прояви емоційного виснаження чи соціальної ізоляції серед курсантів [84].

Таким чином, нормативна база МВС України, зокрема зазначений Наказ № 88, не лише конкретизує завдання психологічного забезпечення у системі підготовки майбутніх поліцейських, а й виступає правовою основою для реалізації комплексної превентивної політики в освітніх закладах із специфічними умовами навчання. Її практична реалізація передбачає поєднання юридичних, педагогічних і психологічних інструментів, спрямованих на формування в курсантів високого рівня правової культури, стресостійкості, комунікативної компетентності та гуманістичних цінностей, що в сукупності забезпечує належний рівень безпеки освітнього середовища.

У сучасних умовах, коли заклади з особливими умовами навчання функціонують у контексті воєнного стану, підвищеного рівня соціальної напруги та травматичного досвіду значної частини контингенту, особливого значення набуває превентивна діяльність, спрямована на попередження психологічного вигорання, агресії, девіантної поведінки та міжособистісних конфліктів. Командири і викладачі мають виконувати роль посередників між вимогами дисципліни та потребами особистості, забезпечуючи баланс між

авторитарністю управління і гуманістичним підходом у вихованні. Така діяльність передбачає не тільки реагування на окремі випадки порушення правил внутрішнього розпорядку, але й постійний моніторинг морально-психологічного клімату, виявлення потенційних джерел конфліктності, здійснення індивідуальної виховної роботи та створення умов для самореалізації курсантів у колективі.

На превентивному рівні діяльність командирів включає чітке визначення стандартів поведінки, формування у підлеглих розуміння неприпустимості будь-яких проявів знущання, дискримінації чи зловживання службовим становищем. Водночас ефективність цих заходів залежить не стільки від суворості дисциплінарних стягнень, скільки від рівня довіри між командирами, викладачами та курсантами. Авторитет наставника має формуватися не через примус, а через професійну компетентність, психологічну зрілість і вміння бути етичним лідером. У цьому сенсі важливо, щоб у системі підготовки майбутніх офіцерів превентивні аспекти педагогічної діяльності розглядалися як складова професійної компетентності, а не як факультативна чи формальна функція.

Викладачі у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання несуть не меншу відповідальність за формування безпечного середовища, ніж командири, оскільки саме вони через освітньо-виховний процес формують світогляд, правосвідомість і моральні орієнтири курсантів. Сучасна педагогіка визначає поняття «освітньої безпеки» як інтегративну характеристику освітнього середовища, в якому забезпечується не лише фізичний, але й психологічний комфорт, почуття довіри, соціальної підтримки та передбачуваності. Це вимагає від викладачів уміння виявляти ранні ознаки емоційної напруги, ізоляції чи агресивної поведінки серед здобувачів освіти, реагувати на них не через покарання, а через діалог, наставництво, залучення до спільної діяльності. Такі превентивні стратегії дозволяють не лише знизити рівень конфліктності, а й підвищити загальний рівень соціальної згуртованості колективу.

Слід також враховувати, що специфіка дисциплінарного середовища може сприяти виникненню латентних форм булінгу, що прикриваються «виховними традиціями» або «випробуваннями новачків». Саме тому особливого значення набуває контроль з боку командирів і викладачів за неформальними структурами впливу в колективі, їхня готовність вчасно ідентифікувати ризики трансформації товариських стосунків у деструктивні ієрархічні практики. У цьому контексті варто посилити аналітичну та соціально-психологічну підготовку педагогічного і командирського складу, що дозволить ефективно розпізнавати механізми групового тиску, деструктивного лідерства, «мовчазної змови» та інших феноменів, притаманних закритим колективам.

Не менш важливою є роль системи правового регулювання, яка має закріпити чіткі стандарти поведінки і відповідальності командирів та викладачів за невиконання превентивних функцій. Наявність таких нормативних приписів підвищує прозорість і передбачуваність дій адміністрації, формує у курсантів переконання, що будь-яка форма насильства або приниження буде розцінена як порушення не лише дисципліни, а й прав людини. Позитивний досвід у цій сфері демонструють міжнародні практики військової освіти держав-членів НАТО, де превентивна діяльність є невід'ємною складовою системи внутрішнього контролю, психологічного супроводу та педагогічного менеджменту.

Загалом, створення безпечного середовища у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання можливе лише за умови інтеграції превентивних заходів у всі рівні освітньо-виховного процесу, від стратегічного планування і кадрової політики до щоденної міжособистісної взаємодії. Командири та викладачі мають виступати не просто контролюючими чи дисциплінарними суб'єктами, а моральними авторитетами і модераторами психологічної безпеки колективу. Лише за такої моделі можливо досягти синтезу правового порядку, етичної взаємоповаги та емоційної стабільності.

Висновки до Розділу 3

Проведене дослідження дозволяє констатувати, що профілактика та протидія булінгу в курсантському середовищі є складним міждисциплінарним процесом, який поєднує юридичні, психологічні, педагогічні та етичні аспекти діяльності освітніх закладів зі специфічними умовами навчання. Створення безпечного освітнього простору в таких закладах вимагає від командирів і викладачів не лише дотримання дисциплінарних вимог, а й формування у здобувачів освіти високої культури взаємоповаги, правової свідомості та емоційної стійкості. Булінг у курсантському середовищі не може розглядатися виключно як індивідуальна девіація окремих осіб, він є системним явищем, що відображає стан морально-психологічного клімату, організаційної культури й ефективності виховного впливу адміністрації.

Юридична відповідальність за булінг, закріплена у чинному законодавстві, виступає необхідним, але не єдиним елементом системи протидії цьому явищу. Реалізація превентивної політики у сфері освіти передбачає не стільки репресивний, скільки виховний і корекційний підходи, спрямовані на усвідомлення суб'єктами освітнього процесу моральної неприйнятності насильства в будь-яких його формах. Саме у закладах із жорсткою дисциплінарною регламентацією особливо важливим є запровадження ефективних механізмів правового захисту особистості, забезпечення балансу між владними повноваженнями командирів і правами курсантів. Превентивні заходи в цій сфері мають спиратися на принцип «нульової толерантності» до будь-яких проявів приниження, цькування чи зловживання службовим становищем.

Вивчення міжнародного досвіду засвідчує, що ефективні моделі протидії булінгу базуються на системності, комплексності та участі всіх суб'єктів освітнього процесу. Програма Д. Ольвеуса, британська стратегія «Safe to Learn» чи програми країн ЄС демонструють необхідність інтеграції антибулінгових принципів у щоденну діяльність навчальних закладів, від формування

поведінкових норм до організації психологічної підтримки постраждалих осіб. Цей досвід доводить, що найдієвішими є ті моделі, які поєднують педагогічний, правовий і соціальний компоненти, а превентивна діяльність здійснюється не лише адміністрацією, а й усім колективом.

Національна нормативна база, зокрема Наказ МВС України від 6 лютого 2019 року № 88, створює правові засади для реалізації системи психологічного забезпечення курсантів, спрямованої на підтримання їхнього психоемоційного стану, запобігання професійним деформаціям і розвиток морально-психологічної стійкості. Цей документ є свідченням інституційного усвідомлення важливості превентивної діяльності у системі підготовки майбутніх правоохоронців, а також розуміння того, що безпечне освітнє середовище є запорукою ефективного виконання службових обов'язків у майбутньому.

Важливою умовою успішності профілактики є особистісна позиція командирів і викладачів. Вони повинні виступати не лише контролюючими чи каральними фігурами, а передусім моральними авторитетами, носіями етичних цінностей, прикладом гідної поведінки. Саме їхній професіоналізм, педагогічна культура, психологічна компетентність і готовність до діалогу визначають рівень довіри в колективі та ефективність виховного впливу. Профілактична функція у курсантському середовищі є продовженням виховної: вона вимагає постійного моніторингу морально-психологічного клімату, виявлення латентних конфліктів, нейтралізації негативних традицій і стереотипів, формування атмосфери довіри й взаємоповаги.

Сучасна парадигма вищої освіти у закладах зі специфічними умовами навчання передбачає інтеграцію превентивних заходів у всі рівні освітньо-виховного процесу – від стратегічного управління й кадрової політики до щоденної міжособистісної комунікації. Створення безпечного освітнього простору не може бути результатом окремих разових заходів, воно потребує системного підходу, який охоплює нормативно-правове забезпечення, психологічну підтримку, просвітницьку діяльність, а також розвиток у

курсантів умінь саморегуляції, емпатії та відповідальності. У цьому контексті роль командирів і викладачів виходить далеко за межі суто адміністративної функції: вони стають гарантами освітньої безпеки, модераторами морального клімату та творцями ціннісних орієнтирів майбутніх офіцерів.

Таким чином, профілактика та протидія булінгу в курсантському середовищі є не лише педагогічним чи дисциплінарним завданням, а стратегічним напрямом державної політики у сфері безпеки і прав людини. Її ефективність можлива лише за умови поєднання правового регулювання, педагогічної майстерності, психологічної підтримки та високих морально-етичних стандартів усіх учасників освітнього процесу. Формування безпечного, гідного та справедливого середовища у закладах зі специфічними умовами навчання є необхідною передумовою становлення професійно зрілих, правосвідомих і морально стійких правоохоронців, здатних діяти відповідно до принципів гуманізму, законності та поваги до людської гідності.

ВИСНОВКИ

У висновках здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, що полягає у комплексному дослідженні феномену булінгу в курсантському середовищі закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Досягнення поставленої мети дало змогу сформулювати низку науково обґрунтованих положень і практичних рекомендацій, що мають важливе значення для психології, освітньої практики та системи підготовки майбутніх правоохоронців. Результати дослідження дозволили розкрити соціально-психологічну природу булінгу, визначити його структурно-змістові характеристики, виявити чинники його виникнення та механізми прояву, а також обґрунтувати ефективні превентивні стратегії протидії цьому явищу в умовах професійно орієнтованого освітнього середовища.

1. У результаті системного аналізу наукових підходів до визначення булінгу як соціально-психологічного феномену встановлено, що це явище є складною багатовимірною формою міжособистісної взаємодії, у межах якої відбувається реалізація агресивної поведінки з метою домінування, підкорення чи соціального виключення окремого індивіда або групи. Булінг у курсантському середовищі має власну специфіку, що зумовлена умовами суворої дисципліни, ієрархічної підпорядкованості, формалізованих відносин та постійної оцінки поведінки з боку командирів та науково-педагогічних працівників. З огляду на це, булінг у системі освіти зі специфічними умовами навчання розглядається не лише як девіація окремої особи, а як соціально зумовлений процес, що відображає недоліки у структурі міжособистісних відносин, організації освітнього процесу та виховного впливу.

2. Аналіз форм, типології та динаміки булінгу серед курсантів дав змогу виокремити його основні прояви, такі як фізичний, психологічний, вербальний, соціальний, кібербулінг. У ході дослідження встановлено, що домінуючими є психологічні та соціальні форми, які найчастіше виражаються

через приниження, ігнорування, ізоляцію або публічне дискредитування особи. Фізичні прояви зустрічаються рідше, однак мають більш виражений травматичний ефект. Динаміка булінгу засвідчує його циклічний характер: роль жертви, агресора та спостерігача може змінюватися залежно від контексту групової взаємодії, морально-психологічного клімату та рівня контролю з боку керівництва. Булінг чинить деструктивний вплив на психоемоційний стан курсантів, формує у них відчуття тривоги, соціальної ізоляції, втрати самооцінки та довіри до системи, що в довгостроковій перспективі знижує рівень професійної мотивації, емпатії та здатності до командної роботи.

3. Виявлено комплекс соціально-психологічних, організаційних та освітньо-виховних чинників, що сприяють виникненню та поширенню булінгу. До них віднесено: авторитарний стиль управління, неефективну комунікацію в колективі, відсутність чітких процедур реагування на насильницькі прояви, стереотипне сприйняття субординації як засобу тиску, низький рівень педагогічної культури окремих представників командирського складу, а також психологічну неготовність курсантів до конструктивного розв'язання конфліктів. Додатковими детермінантами булінгу є соціальна фрустрація, емоційне вигорання, невизначеність статусних ролей, груповий конформізм і небажання повідомляти про факти приниження через страх осуду чи покарання. Усе це свідчить про необхідність розглядати булінг у курсантському середовищі як системне явище, що потребує міждисциплінарного підходу до його профілактики.

4. Емпіричне дослідження проявів булінгу серед курсантів дало змогу кількісно та якісно оцінити масштаби і специфіку цього явища. Було встановлено, що значна частина курсантів стикалася з різними формами психологічного тиску від насмішок і словесних образ до соціального виключення. Кореляційний аналіз засвідчив стійкий взаємозв'язок між рівнем емоційної стабільності, самооцінкою, тривожністю та ймовірністю участі в булінгу як у ролі жертви, так і в ролі агресора. Високий рівень емоційного інтелекту та сформовані навички саморегуляції значно знижують ризик прояву

агресивних тенденцій. Отже, результати емпіричного дослідження підтверджують необхідність інтеграції психодіагностичних і психокорекційних технологій у систему підготовки курсантів.

5. Оцінка ролі командирів та науково-педагогічних працівників у створенні безпечного освітнього середовища засвідчила, що саме вони є ключовими суб'єктами формування здорового морально-психологічного клімату. Командир і науково-педагогічний працівник у закладах зі специфічними умовами навчання виступають не лише адміністраторами дисциплінарного порядку, а й носіями етичних норм, моральними авторитетами та психологічними наставниками. Їхня діяльність визначає рівень довіри в колективі, спроможність попереджати конфлікти та формувати правосвідомість майбутніх офіцерів. Водночас ефективність їхньої превентивної функції залежить від професійної компетентності, педагогічної культури, здатності до діалогу та емоційної зрілості. Реалізація принципів Концепції розвитку системи освіти в секторі безпеки і оборони України передбачає від командирів активне впровадження гуманістичних методів виховання, що ґрунтуються на повазі до людської гідності та прав особистості.

6. На основі проведеного дослідження розроблено комплекс превентивних і корекційних заходів, спрямованих на протидію булінгу серед курсантів. До таких заходів належать: упровадження системи психологічного моніторингу емоційного стану здобувачів освіти, створення кризових груп підтримки, проведення тренінгів із ненасильницької комунікації, розвиток емоційного інтелекту, а також формування у курсантів навичок самоконтролю та колективної відповідальності. Особливе місце посідає нормативно-правова база, зокрема Наказ МВС України № 88 від 6 лютого 2019 року, яким затверджено Порядок організації системи психологічного забезпечення поліцейських та курсантів. Він визначає правові механізми підтримки психоемоційного стану, запобігання професійним деформаціям і розвитку морально-психологічної стійкості. Таким чином, превентивні заходи в

курсантському середовищі мають бути не епізодичними, а структурно інтегрованими в освітній процес.

7. Підготовлені практичні рекомендації спрямовані на вдосконалення системи управління освітнім середовищем у закладах зі специфічними умовами навчання. Зокрема, обґрунтовано необхідність створення координаційних рад із питань протидії булінгу, впровадження регулярних тренінгових програм з розвитку педагогічної етики для командирів і викладачів, а також створення інституційного механізму взаємодії між адміністрацією, психологічною службою та курсантським самоврядуванням. Запропоновано посилити правову основу діяльності таких закладів через конкретизацію відповідальності за невжиття заходів реагування на прояви насильства, водночас акцентуючи на виховній, а не каральній функції дисциплінарних механізмів.

8. Узагальнюючи результати дисертаційного дослідження, слід наголосити, що проблема булінгу в курсантському середовищі виходить за межі педагогічної чи психологічної площини, набуваючи ознак соціально-правового явища, що безпосередньо впливає на якість підготовки майбутніх правоохоронців. Протидія цьому явищу потребує комплексного підходу, який передбачає поєднання нормативно-правових, психолого-педагогічних, організаційних і морально-етичних засад. Формування безпечного освітнього простору у закладах зі специфічними умовами навчання є стратегічним напрямом державної політики у сфері національної безпеки, оскільки саме від рівня моральної зрілості, правової свідомості та етичної стійкості курсантів залежить ефективність майбутньої правоохоронної діяльності.

Таким чином, результати проведеного дослідження підтверджують, що створення безпечного середовища у закладах зі специфічними умовами навчання можливе лише за умови інтеграції превентивних, психологічних і педагогічних технологій у всі рівні управління освітнім процесом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Міжнародний день пожежників та боротьби з булінгом. *Українські національні новини* : інформаційне агентство. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1927603-4-travnaya-sogodni-vidznachayut-mizhnarodniy-den-pozhezhnikov-ta-borotbi-z-bulingom> (дата звернення: 31.10.2025).
2. Lloid de Mause. *History of Childhood*. N. Y. : Jason Aronson, Inc., 1995. 495 с.
3. The Times. URL: <https://www.thetimes.co.uk> (дата звернення: 31.10.2025).
4. Богуш А. М., Варяниця Л. О., Гавриш Н. В., Курінна С. М., Печенко І. П. *Діти і соціум. Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія*. Луганськ : Альма-матер, 2006. 368 с.
5. Миронюк Т. В., Запорожець А. К. Удосконалення заходів протидії булінгу в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3 (112). С. 21–28.
6. Olweus D. *Bullying at school: What we know and what we can do*. Wiley, 1993. P. 215.
7. Явище булінгу: підходи до визначення поняття та різновиди // *Портал превентивної освіти*. URL: <http://autta.org.ua/ua/materials/material/YAvishche-bul-ngu--p-dhodi-do-viznachennya-ponyattya-ta-r-znovid/> (дата звернення: 31.10.2025).
8. Борщягівська А. В. Булінг в школах як чинник психологічного нездоров'я. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Медицина*. 2014. Вип. 6. С. 48–52.
9. Ожійлова О. М. *Шкільне насильство: сутність, види, профілактика : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04*. Харків, 2011. 229 с.
10. Maruca V. *Cyberbullying as its own construct: a new measure for analyzing its effects on students : dissertation*. Spalding University, USA, 2016.

11. Лубенець І. Г. *Насильство серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів: кримінологічна характеристика та заходи запобігання* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 287 с.
12. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2013. Вип. 114. С. 46–50.
13. Лалак Н. В. Булінг в освітньому середовищі сучасного закладу загальної середньої освіти: теоретичний аспект. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2019. № 1. С. 34–36.
14. Алексеєнко Т. Ф. Булінг і мобінг: причини розвитку і шляхи профілактики. *Особистість у просторі виховних інновацій* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 19 жовтня 2018 р. Івано-Франківськ : НАІР, 2018.
15. Погорільська Н. І., Головіна А. О., Столяр А. О. Особливості особистісних рис учасників шкільного булінгу в підлітковому віці. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Вип. 1 (1). С. 90–94.
16. Hawley P. H., Stump K. N., Ratliff J. Sidestepping the jingle fallacy: Bullying, aggression, and the importance of knowing the difference. *Bullying in North American schools* / D. L. Espelage, S. Swearer (Eds.). New York : Routledge, 2011. P. 101–115.
17. Rodkin P. C., Hodges E. V. Bullies and victims in the peer ecology: Four questions for school service providers and social developmental research. *School Psychology Review*. 2003. Vol. 32. P. 384–400.
18. Card N., Hodges E. V. E. It takes two to fight in school, too: A social relations model of the psychometric properties and relative variance of dyadic aggression and victimization in middle school. *Social Development*. 2010. Vol. 19. P. 447–469.

19. Olweus D. Peer harassment: A critical analysis and some important questions. *Peer harassment in school: The plight of the vulnerable and victimized*. J. Juvonen, S. Graham (Eds.). New York : Guilford Press, 2001. P. 3–20.

20. Espelage D. L., Swearer S. M. A social-ecological model for bullying prevention and intervention: Understanding the impact of adults in the social ecology of youngsters. *Handbook of bullying in schools: An international perspective* / S. R. Jimerson, S. M. Swearer, D. L. Espelage (Eds.). New York : Routledge, 2010. P. 61–72.

21. Bronfenbrenner U. *The ecology of human development*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1979.

22. Espelage D. L., Swearer S. M. *Bullying in American schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention*. London : Lawrence Erlbaum Associates, 2004. 385 p.

23. Seeley K., Tombari M. L., Bennett J., Jason B. *Peer Victimization in Schools: A Set of Quantitative and Qualitative Studies of the Connections Among Peer Victimization, School Engagement, Truancy, School Achievement, and Other Outcomes*. Denver : National Center for School Engagement, 2009. 291 p.

24. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 30.10.2025).

25. Гумін О. М., Зубач І. М. Жертва кримінальної насильницької поведінки: віктимологічна характеристика особи. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 315–322. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4921/gyminzybach.pdf>

26. Кухта К., Махов В. Становлення інституту потерпілого в кримінальному процесі США. *Кримінальне право*. 2003. № 3. С. 94.

27. Сабіров Р. Д. Потерпілий і жертва злочину: проблеми співвідношення понять. *Вісник криминології*. 2017. № 1. С. 45–49.

28. Булінг – ми всі можемо допомогти це зупинити: посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл. Київ : Весна, 2013. 12 с.
29. Farmer T. The Developmental Dynamics of Aggression and the Prevention of School Violence. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*. 2007. Vol. 15. № 4. P. 197–208.
30. Із агресивних дітей виростають майбутні злочинці, а жертви – потенційні самогубці. *ТСН*. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/sumna-pershyst-ukrayina-opinilisya-sered-yevropeyskih-lideriv-u-pidlitkovomu-nasilli-1050240.html>.
31. *Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі: метод. рек.* / О. Ю. Дроздов, Л. В. Живолуп, О. В. Ніжинська, Я. В. Сухенко; за ред. Я. В. Сухенко. Полтава : ПОІППО, 2011. С. 14.
32. *Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протидія булінгу*. Київ : Український ін-т дослідження екстремізму, 2017. 84 с. URL: <http://Doslidzhennya-buling/pdf>
33. Abrahams T. O., Farayola O. A., Kaggwa S., Uwaoma P. U., Hassan A. O., Dawodu S. O. Cybersecurity awareness and education programs: a review of employee engagement and accountability. *Computer Science & IT Research Journal*. 2024. Vol. 5, No. 1. P. 100–119. DOI: <https://doi.org/10.51594/csitrj.v5i1.708>
34. Біда О., Дутка Г., Чичук А., Кучай Т., Подолян І. Підготовка учителів до організації профілактики інформаційного насильства в освітньому середовищі. *Перспективи та інновації науки*. 2024. № 5(39). С. 59–68. DOI: 10.52058/2786-4952-2024-5(39)-59-68
35. Бедан В. Б. Проблема кібербулінгу у молодіжному середовищі: теоретичний аналіз. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 1. С. 42–47. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.6>
36. Гутиря М. О., Кононова М. М. Особливості професійної самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу фахової готовності. *Психологія і особистість*. 2021. № 2(20). С. 82–92. DOI: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2021.2.239959>

37. Іванчук С., Геєнко М. Соціально-психологічні та правові аспекти профілактики булінгу та мобінгу в закладі освіти. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2025. № 2(108). DOI: [https://doi.org/10.31865/2077-1827.2\(108\)2025.339509](https://doi.org/10.31865/2077-1827.2(108)2025.339509)
38. Лесик А., Сапранкова К. Явище булінгу як психолого-педагогічний феномен освітнього процесу сучасного шкільного середовища. *Молодь і ринок*. 2023. № 5(213). DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.282835>
39. Момат Д. О. *Стратегії подолання булінгу та агресії в дитячих групах в умовах війни: кваліфікаційна робота на здобуття ступеня бакалавра за спеціальністю 053 «Психологія» / Криворізький державний педагогічний університет*. Кривий Ріг, 2023. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/123456789/7097>
40. Olutola B., Whitehouse C. Cyberbullying among school-going adolescents. What are the associated factors?. *Journal of Adolescent and Youth Psychological Studies*. 2024. Vol. 5(11). P. 132–143. DOI: <http://dx.doi.org/10.61838/kman.jayps.5.11.16>
41. Остапенко О. Булінг і мобінг як різновиди насильницьких посягань на фізичну особу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2023. № 4(40). DOI: 10.23939/law2023.40.124
42. Седих К. В., Кононова М. М. Превенція кібербулінгу як умова самоактуалізації студентської молоді в освітньому середовищі. *Психологія особистості*. 2022. Вип. 41. С. 187–191. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.32>
43. Соболев Є. Ю., Корнійченко А. О. Булінг в освітньому середовищі – детермінанти та форми. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія: Право. 2020. № 8. С. 4–9. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230.2020.8.1>
44. Sokurenko V. Prevention and Counteraction to Bullying in Ukraine as a Negative Social Phenomenon // *Yearbook of Ukrainian Law*. 2023. № 15. URL:

<https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/abc6c632-35da-4e30-bf88-2d7f1ac04675/content?trackerId=c206021d33d7a015>

45. Тернопільська В. Профілактика інформаційного насильства в освітньому середовищі закладу вищої освіти. *Освітні обрії*. 2024. № 1(58). URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/obrii/article/view/8341/8496>

46. Войтович І. С., Папуша В. В. Підготовка майбутніх педагогів у закладах вищої освіти до профілактики інформаційного насильства в освітньому середовищі. *Академічні візії*. 2025. Вип. 39. С. 1–14. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14724562>

47. Штих І., Динис А. Дослідження булінгу в закладах освіти: гендерний аспект. *Психологія: реальність і перспективи*. 2021. № 17. С. 143–152. DOI: <https://doi.org/10.35619/praprv.v1i17.249>

48. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 17.10.2025).

49. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 17.10.2025)

50. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 17.10.2025)

51. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена в резолюції 217 А (III) ГА ООН від 10 груд. 1948 р. URL: <https://childrenandarmedconflict.un.org/keydocuments/ukranian/universaldeclaration.html>

52. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: підписана в Римі від 04 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

53. Про охорону дитинства: Закон України від 24 квіт. 2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

54. *Про освіту: Закон України* від 05 верес. 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

55. *Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України* від 07 груд. 2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>

56. *Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України* від 24 січ. 1995 р. № 20/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80>

57. *Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України* від 21 черв. 2001 р. № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>

58. *Про повну загальну середню освіту: Закон України* від 16 січ. 2020 р. № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

59. *Про загальну середню освіту: Закон України* від 13 трав. 1999 р. № 651-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14#Text>

60. *Кримінальний кодекс України: прийнятий* 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

61. *Цивільний кодекс України: Закон України* від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

62. *Сімейний кодекс України: Закон України* від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

63. *Про затвердження порядку взаємодії суб'єктів сімей (осіб), які перебувають в складних сімейних обставинах: постанова Кабінету Міністрів України* від 21 листоп. 2013 р. № 895. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/895-2013-%D0%BF>

64. *Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають в складних сімейних обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб): постанова Кабінету Міністрів України* від 21 листоп. 2013 р. № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-2013-%D0%BF>

65. *Про затвердження Примірного статуту загальноосвітнього навчального закладу: наказ Міністерства освіти і науки України від 29 квіт. 2002 р. № 284.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0284290-02#Text>

66. *Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти в Україні: наказ Міністерства освіти і науки України від 22 трав. 2018 р. № 509.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18#Text>

67. *Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти: підписана від 14 груд. 1960 р.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174

68. *Office of Safe and Drug Free Schools-OSDFS.* URL: <https://omb.report/agency/1865>

69. *Bully Police USA.* URL: <http://www.bullypolice.org/>

70. В Японії штучний інтелект використовуватимуть для боротьби з булінгом в інтернеті. *ZN.ua.* URL: <https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/v-japoniji-shtuchnij-intelekt-vikoristovuvatimut-dlja-borotbi-z-bullinh-v-interneti.html>

71. У Новій Зеландії тролінг в інтернеті визнано кримінальним злочином. *Острів знань.* URL: <http://novyny.ostriv.in.ua/publication/code-6949443A73A8D/list-21F3EE36B27>

72. *Булінг у шкільному середовищі. Спеціалізована школа 106 м. Київ.* URL: <https://106.kiev.ua/5665-2/>

73. В Сальвадоре вперше за два роки не стало жодного вбивства. *BBC News. Україна.* URL: <https://www.bbc.com/russian/news-38606495>

74. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18 груд. 2018 р. № 2657-VIII.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>

75. *Словничок юридичних термінів : навч. посіб. / уклад. В. П. Марчук. Київ : МАУП, 2003. 128 с.*

76. Опольська Н. Булінг: юридичний склад адміністративного проступку // *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 10. С. 101–106.

77. Приходько М. В. *Адміністративна відповідальність за булінг (цькування) в Україні: дис. ... д-ра філос. : 081 Право / Національна академія внутрішніх справ*. Київ, 2022. 231 с.

78. 30-річних курсантів віддавали тільки мамам: нардепи знайшли порушення в Академії сухопутних військ. *Focus.ua*. 2024. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/635253-30-richnih-kursantiv-viddavali-tilki-mamam-nardepi-znayshli-porushennya-v-akademiji-suhoputnih-viysk>

79. *Практика Європейського суду з прав людини у справах пов'язаних із захистом прав і свобод людини*. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_court_of_human_rights/praktika-evropeys%60kogo-sudu-z-prav-lyudyny-u-spravakh-pov-yazanykh-iz-zakhystom-prav-i-svobod-dytyny/

80. Буткевич В. Г. Особливості з'ясування правового змісту ст. 3 ЄКПЛ та застосування основних стандартів. *Європейський суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича*. Київ : ред. журн. Право України, 2011. Вип. 1. Дод. до журн. «Право України». С. 791–895.

81. Olweus D. *Gewalt in der Schule. Was Lehrer und Eltern wissen sollten – und tun können*. URL: <https://www.amazon.de/Gewalt-Schule-Lehrer-Eltern-sollten/dp/3456843909>

82. *Світова практика: протидія булінгу та екстремізму в Албанії*. Ресурсний центр ГУРТ. URL: <https://gurt.org.ua/blogs>

83. «Ми не можемо вслідкувати за кожним класом та перервою» – як в Чехії борються з булінгом. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30123070.html>

84. *Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 06.02.2019 № 88*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0348-19> (дата звернення: 31.10.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА

для курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання (180 осіб) з метою з'ясування їхньої думки стосовно психологічних особливостей булінгу в курсантському середовищі

Шановний респонденте!

В анкеті містяться запитання, що стосуються проявів булінгу (цькування) у курсантському колективі, особливостей його сприйняття та шляхів попередження. Просимо визначити той варіант відповіді, який найбільше відповідає Вашій особистій думці або досвіду. Опитування є анонімним, результати будуть використані виключно для наукових цілей.

Дякуємо за співпрацю!

1. Чи знайоме Вам поняття «булінг» (цькування)?

- а) так – 96,1%
- б) ні – 0 %
- в) у загальних рисах – 3,4%

2. Як Ви вважаєте, чи поширене явище булінгу серед курсантів?

- а) так – 57,8%
- б) ні – 18,3%
- в) частково – 23,9%

3. Чи спостерігали Ви особисто прояви булінгу у своєму колективі?

- а) так, неодноразово – 39,6%
- б) рідко – 44,2%
- в) ніколи – 16,2%

4. Яку форму булінгу (цькування) Ви найчастіше спостерігали у курсантському середовищі?

- а) психологічний булінг (приниження, словесні образи, погрози, поширення чуток, ігнорування) – 63,4%
- б) фізичний булінг (удари, штовхання, псування речей, застосування сили) – 21,8%
- в) економічний булінг (вимагання грошей, привласнення особистих речей, обмеження матеріальних ресурсів) – 8,6%
- г) сексуальний булінг (непрстойні натяки, дотики, жарти сексуального змісту) – 4,1%
- д) інше – 2,1%

5. Чи стикалися Ви особисто з булінгом?

- а) так, був(ла) жертвою – 15,8%
- б) так, був(ла) свідком – 62,4%
- в) так, був(ла) ініціатором – 3,2%
- г) ні – 18,6%

6. Як Ви вважаєте, що найчастіше є причиною булінгу серед курсантів?

- а) бажання самоствердитися – 53,4%
- б) наслідування старших курсів – 28,2%
- в) конкуренція за авторитет – 34,5%
- г) психологічна невірноваженість агресора – 42,1%
- д) вплив групових норм – 26,7%
- е) інше (вказіть) – 3,1%

7. Хто, на Вашу думку, найчастіше стає жертвою булінгу?

- а) фізично слабші курсанти – 29,4%
- б) новачки (першокурсники) – 37,8%
- в) ті, хто має відмінну успішність – 16,2%
- г) замкнені, нетовариські курсанти – 42,3%
- д) інше – 4,3%

8. Як Ви зазвичай реагуєте, якщо бачите прояви булінгу?

- а) втручаюся і намагаюся зупинити – 24,6%
- б) повідомляю командирів – 12,8%
- в) співчуваю, але не втручаюся – 44,7%
- г) залишаюся байдужим(ою) – 17,9%

9. Як Ви вважаєте, які емоції відчувають жертви булінгу?

- а) страх і тривогу – 78,4%
- б) почуття безпорадності – 61,2%
- в) сором – 54,8%
- г) агресію у відповідь – 22,9%
- д) інше – 3,5%

10. Які емоції викликає у Вас спостереження за булінгом?

- а) обурення і бажання допомогти – 45,2%
- б) співчуття – 41,6%
- в) роздратування – 6,8%
- г) байдужість – 6,4%

11. Як Ви вважаєте, чи впливає булінг на психологічний клімат у колективі?

- а) так, значно погіршує – 82,7%
- б) не має суттєвого впливу – 10,6%
- в) складно відповісти – 6,7%

12. Чи вважаєте Ви, що у курсантському середовищі існує «неписана ієрархія», яка сприяє булінгу?

- а) так – 63,8%
- б) ні – 17,4%
- в) частково – 18,8%

13. Чи знайоме Вам поняття «булінг» (цькування)?

- а) так – 100 %
- б) ні – 0 %
- в) у загальних рисах – 0 %

14. Чи знаєте Ви, до кого можна звернутися в академії у випадку булінгу?

а) так – 100 %

б) ні – 0 %

15. Як Ви вважаєте, які заходи найбільш ефективні для запобігання булінгу серед курсантів?

а) психологічні тренінги з розвитку емпатії та комунікації – 59,4%

б) виховна робота з керівниками курсів – 52,8%

в) запровадження чіткої дисциплінарної відповідальності – 46,2%

г) створення служб психологічної підтримки – 61,5%

д) інформаційні кампанії – 37,4%

е) інше – 3,1%

16. Чи доцільно, на Вашу думку, проводити обов'язкові заняття з формування культури ненасильницької поведінки серед курсантів?

а) так – 83,2%

б) ні – 6,5%

в) складно відповісти – 10,3%

Дякуємо за участь у дослідженні!

Отримані результати допоможуть виявити психологічні особливості проявів булінгу серед курсантів та виробити ефективні стратегії його профілактики.

АНАЛІТИЧНА ДОВІДКА

за результатами анкетування курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання (180 осіб) щодо психологічних особливостей булінгу в курсантському середовищі

Анкетування проведено в період з січня 2025 року до листопада 2025 року.

Мета анкетування: з'ясувати рівень обізнаності курсантів із проблемою булінгу (цькування), виявити найпоширеніші його форми та причини, а також визначити психологічні чинники, що впливають на його виникнення, розвиток і профілактику в курсантському середовищі.

Категорія респондентів: 180 курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання.

Підстави для анкетування: наявність у респондентів безпосереднього досвіду міжособистісних відносин у закритому освітньому середовищі, що характеризується чіткою ієрархією, дисципліною та високим рівнем колективної взаємодії.

Форма анкетування: письмова, індивідуальна, анонімна.

Час заповнення однієї анкети: орієнтовно 10–15 хвилин.

Структура анкети: 16 запитань із варіантами відповідей, які охоплюють когнітивний, емоційний, поведінковий та профілактичний аспекти проблеми булінгу.

Особливості запропонованих варіантів відповідей: застосовувався спрощений підхід, який полягав у тому, що респондент обирає тільки одну з зазначених відповідей («так», «ні», «ваш варіант»).

Аналіз результатів анкетування

Переважає більшість респондентів (96,1 %) чітко розуміють зміст поняття «булінг», що свідчить про високий рівень обізнаності та ефективність виховної й профілактичної роботи у закладах освіти зі специфічними умовами навчання.

На запитання про поширеність булінгу серед курсантів понад половина опитаних (57,8 %) відповіли ствердно, ще 23,9 % визнали часткову наявність цього явища, що дає підстави стверджувати про його латентність та недостатню відкритість у сприйнятті.

39,6 % респондентів зазначили, що неодноразово спостерігали прояви булінгу у своєму колективі, 44,2 % – рідко, а 16,2 % не стикалися з ним зовсім. Це свідчить про тенденцію до поступового зниження агресивних проявів, але збереження окремих форм психологічного тиску.

Найпоширенішою формою булінгу визначено психологічний булінг (63,4 %), який проявляється у приниженні, словесних образах, погрозах, ігноруванні та поширенні чуток. Значно менше фіксується фізичний (21,8 %), економічний (8,6 %) і сексуальний булінг (4,1 %). Такий розподіл підтверджує, що в умовах курсантського колективу домінують непрямі форми насильства, пов'язані з емоційним тиском і соціальною ізоляцією.

Безпосередніми жертвами булінгу були 15,8 % опитаних, свідками – 62,4 %, а 3,2 % зізналися, що виступали ініціаторами таких дій. Отже, можна констатувати високий рівень спостережуваності булінгу серед курсантів, що вимагає посилення превентивних заходів і психологічного супроводу груп ризику.

Серед основних причин булінгу курсанти найчастіше називають бажання самоствердитися (53,4 %), психологічну неврівноваженість агресора (42,1 %), конкуренцію за авторитет (34,5 %) та наслідування старших курсів (28,2 %). Отже, ключовим детермінуючим чинником булінгу є прагнення до домінування і закріплення статусу в неформальній ієрархії колективу.

Щодо потенційних жертв, то ними найчастіше стають замкнені, нетовариські курсанти (42,3 %), новачки-першокурсники (37,8 %) та фізично слабші особи (29,4 %), що відповідає загальним психологічним закономірностям міжособистісного цькування.

Реакція курсантів на булінг свідчить про домінування пасивної поведінки: 44,7 % співчувають, але не втручаються, 17,9 % залишаються байдужими. Лише 24,6 % намагаються зупинити агресора, а 12,8 % повідомляють про інцидент керівництву. Це вказує на потребу у розвитку навичок соціально впевненої поведінки та формуванні культури активного протистояння насильству.

Більшість респондентів (82,7 %) визнають, що булінг значно погіршує психологічний клімат у колективі. 63,8 % вважають, що в курсантському середовищі існує «неписана ієрархія», яка сприяє виникненню цькування. Це підтверджує вплив субкультурних норм військово-дисциплінарного середовища на формування агресивних або домінантних моделей поведінки.

Водночас усі опитані (100 %) зазначили, що у їхньому навчальному закладі систематично проводиться робота з профілактики булінгу, а також усі (100 %) знають, до кого можна звернутися у разі його проявів. Цей факт свідчить про ефективність профілактичної та психологічної політики академії.

Серед найефективніших заходів запобігання булінгу курсанти назвали:

- ~ створення служб психологічної підтримки (61,5 %);
- ~ психологічні тренінги з розвитку емпатії та комунікації (59,4 %);
- ~ виховну роботу з керівниками курсів (52,8 %);
- ~ запровадження дисциплінарної відповідальності за булінг (46,2 %).

Переважає більшість (83,2 %) підтримує необхідність проведення обов'язкових занять із формування культури ненасильницької поведінки, що підтверджує запит на розвиток психологічної компетентності та емоційного інтелекту у майбутніх офіцерів.

Отже, ми можемо зробити висновок, що отримані результати засвідчують, що булінг у курсантському середовищі зберігає помірний рівень поширеності, домінуючи у психологічних формах, які складніше виявити та

довести. Водночас спостерігається висока поінформованість курсантів і наявність системної профілактичної роботи в академіях.

Виявлені дані підтверджують наукову гіпотезу про те, що особливості булінгу у курсантських колективах зумовлені специфікою статусно-рольових взаємин, замкненістю середовища та конкуренцією за авторитет.

Таким чином, результати анкетування є емпіричним підтвердженням потреби у розробці психологічних програм запобігання булінгу, спрямованих на розвиток емоційної стійкості, групової згуртованості та культури взаємоповаги в курсантському колективі.